

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za slovenistiko
Oddelek za zgodovino

Brina Devetak

Vitomil Zupan, življenje kot roman

Avtobiografskost in erotika v romanih *Levitan* in *Apokalipsa vsakdanjosti*

Diplomsko delo

Mentorja: red. prof. dr. Alojzija Zupan Sosič, red. prof. dr. Božo Repe

Ljubljana, november 2014

IZJAVA

Spodaj podpisana Brina Devetak izjavljam, da je diplomsko delo *Vitomil Zupan, življenje kot roman, Avtobiografskost in erotika v romanih Vitomila Zupana Levitana in Apokalipsa vsakdanjosti* v celoti moje avtorsko delo.

Ljubljana, november 2014

Podpis:

Mati in tatu.

VITOMIL ZUPAN, ŽIVLJENJE KOT ROMAN

AVTOBIOGRAFSKOST IN EROTIKA V ROMANIH VITOMILA ZUPANA *LEVITAN* IN *APOKALIPSA VSAKDANJOSTI*

Povzetek:

Diplomska naloga obravnava dogajanje v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, vzpostavitev enopartijskega sistema po vzoru Sovjetske zveze in spor z informbirojem, ki je Jugoslavijo pripeljal na rob vojne s socialističnimi državami. Jugoslavija je po sporu ostala osamljena in razpeta med vzhodom in zahodom. Poleg zunanje politične krize so državo pretresali tudi notranjepolitični spori, ki so se kazali v neenotnosti Komunistične partije Jugoslavije. Vodstvo KPJ je začelo po svojem petem kongresu obračunavati z dejanskimi in namišljenimi sovražniki, prve čistke so se začele v vojski, policiji in partiji sami, nato pa so se razširile na celotno družbo. Povojno sodstvo v Jugoslaviji je imelo zgled v sovjetskem pravnem redu. Kazensko pravo so urejali zakoni, sprejeti še med drugo svetovno vojno, kazenski zakonik pa je bil v celoti sprejet šele leta 1951, zato so bili mnogi procesi v letih takoj po sporu z informbirojem odvisni od volje sodnikov, ki so bili v nekaterih primerih tudi brez pravne izobrazbe, in javnega tožilca, ki je vodil celoten preiskovalni postopek.

Eden od obtoženih v sodnih procesih po sporu z informbirojem je bil tudi pisatelj Vitomil Zupan, ki nedvomno velja za enega najbolj plodovitih sodobnih slovenskih pisateljev. Na procesu je bil obtožen na dvanajst let zaporne kazni, ki so jo kasneje povišali na osemnajst let. Na podlagi te izkušnje je Zupan napisal roman *Levitan*, ki sem ga analizirala z vidika avtobiografskosti in erotike ter primerjala z njegovim zadnjim romanom *Apokalipsa vsakdanjosti*. V obeh romanih bi lahko med prvoosebna pripovedovalcema in avtorjem romanov naredili enačaj, v obeh spregovori tudi o dveh težkih preizkušnjah, ki sta zaznamovali njegovo življenje – nesreči iz leta 1932, ko je Zupan ustrelil prijatelja Senekoviča, in o samomoru Alenke Tepina leta 1945. V *Levitanu* so pogosti tudi motivi erotike, ki zgoščujejo pripoved, predstavljajo pa tudi mesto oddiha v težki zaporniški pripovedi. Z njimi pripovedovalec ohranja svojo voljo do življenja in kaže odpor zoper javno moralo, državo in sistem. Nasprotno je z erotiko v romanu *Apokalipsa vsakdanjosti*, saj pripovedovalec spoznava, da pešajoča spolna sla pomeni tudi, da je čas brezskrbnih hajk mimo. Ostaneta mu le postarano telo in duh, ki kljub spoznanju o lastni minljivosti vztraja s peresom v roki do zadnjega diha.

Ključne besede: *Apokalipsa vsakdanjosti*, avtobiografija, avtobiografski roman, erotika, Jugoslavija po drugi svetovni vojni, *Levitan*, povojno jugoslovansko sodstvo, Vitomil Zupan.

VITOMIL ZUPAN, LIFE AS A NOVEL

AVTOBIOGRAFICAL ELEMENTS AND EROTICA IN NOVELS *LEVITAN* AND *APOKALIPSA* *VSAKDANJOSTI*

Summary:

The thesis analyses the events in Yugoslavia after the Second World War, the establishment of the one-party system similar to the one in Soviet Union and the conflict of Cominform, which brought Yugoslavia on the edge of war with other socialist countries. After the conflict Yugoslavia was isolated and torn between East and West. In addition to foreign political crisis the country was also shaken by its internal political conflicts caused by disunion in the Communist Party of Yugoslavia. After the fifth Congress of the Communist Party of Yugoslavia the leadership of the Party began purging with its real and also imaginary enemies. It first started in the army, police forces and also in the Party itself, but later spread to all civil society. The post-war judiciary system in Yugoslavia followed the example of Soviet Union judiciary. Criminal legislation was regulated by laws passed as early as the Second World War and a complete penal code has passed as late as 1951. Therefore soon after the conflict of Cominform many trials were held upon the own will of the judges, sometimes even without a proper law degree, and the will of public prosecutors that were in charge of the investigation. Amongst a lot of people to stand trial in years after the conflict of Cominform, Slovenian writer Vitomil Zupan, today considered as one of the most prolific writers of our time, was one of them. He was charged with twelve years of imprisonment in February 1949. His prison sentence was later raised to eighteen years. His novel *Levitan* is based on his experience in prison. I analysed this novel from the perspective of autobiographical elements and eroticism. I compared the novel *Levitan* with Zupan's last novel *Apokalipsa vsakdanjosti*. The first-person narrator in both novels is obviously the writer himself. The author also relates about two experiences that marked his life: the accident in 1932, when he shot his friend Senekovič, and the suicide of Alenka Tepina in 1945. In the novel *Levitan* there are frequent motifs of erotica, which condense the narration – they are a point of relief through a relentless prison story. The narrator is using them also for keeping his will to live and as a rebellion to the common morale, state and system of that time. On the other hand erotica in the novel *Apokalipsa vsakdanjosti* is pictured as a realization of his sex drive decline, meaning that the times of his careless pursuits are over. Everything he is left with is his aged body and soul. Despite his realization about transitoriness of life, he persists with a pen in his hand till his last breath.

Keywords: *Apokalipsa vsakdanjosti*, autobiography, autobiographical novel, erotica, Yugoslavia after the Second World War, *Levitan*, Yugoslavian post-war administration of justice, Vitomil Zupan

KAZALO

1. UVOD	1
2. KDOR NI Z NAMI, JE PROTI NAM	2
2.1. Slovensko poveljno sodstvo	6
2.2. Oblike prestajanja kazni	9
3. ŽIVLJENJE VITOMILA ZUPANA	11
3.1. Nesreča 9. maja 1932	12
3.2. Zupanovo življenje do leta 1948	13
3.3. Aretacija leta 1948 in proces leta 1949	16
3.4. Zupanovo življenje po izpustitvi iz zapora	19
4. ZUPANOV LITERARNI OPUS	21
5. AVTOBIOGRAFIJA IN AVTOBIOGRAFSKI ROMAN	24
5.1. Avtobiografski roman	29
5.2. Pripovedovalec	30
6. EROTIČNA LITERATURA	33
7. LEVITAN	35
7.1. Zgodba	36
7.2. Pripovedovalec	37
7.3. Avtobiografskost v romanu <i>Levitan</i>	39
7.4. Erotika v romanu <i>Levitan</i>	42
8. APOKALIPSA VSAKDANJOSTI	46
8.1. Zgodba	47
8.2. Primerjava romanov <i>Levitan</i> in <i>Apokalipsa vsakdanjosti</i>	48
9. ZAKLJUČEK	51
10. LITERATURA	55
10.1. Literatura	55
10.2. Internetni viri	60

1. UVOD

V diplomski nalogi, ki je nastala ob zaključku mojega študija slovenskega jezika in književnosti ter zgodovine, se ukvarjam z življenjem Vitomila Zupana in obdobjem, v katerem je živel, ter z njegovim romanom *Levitan*, ki je prvič izšel leta 1982 in opisuje avtorjevo sedemletno zaporniško izkušnjo.

V prvem delu, ki je izrazito zgodovinsko naravnano, je v ospredju dogajanje po drugi svetovni vojni. Osredotočila sem se na leto 1948, ki je pomenilo prelom v zgodovini Jugoslavije, saj se je oddaljila od svoje velike zaveznice Sovjetske zveze in bila zaradi tega razpeta med zahodom in vzhodom. Prav to je pripeljalo do mnogih (političnih) procesov znanih slovenskih kulturnikov, med drugim tudi Vitomila Zupana. V tem delu sem se posvetila tudi povojni jugoslovanski zakonodaji, sodstvu in oblikah prestajanja zapornih kazni.

V drugem delu pišem o življenju in delu Vitomila Zupana, največ pozornosti pa sem posvetila trem pomembnim letnicam v njegovem življenju. Prva letnica je 1932, ko je v nesrečni igri z revolverjem ubil svojega dobrega prijatelja Fedorja Senekoviča. Drugi dve sta povezani z njegovo aretacijo (1948) in obtožbo na dvanajst let strogega zaporu (1949).

Tretji in četrti del diplomske naloge govorita o dveh prvinah literature, ki jih je Vitomil Zupan velikokrat, lahko bi rekla tudi vedno, uporabljal v svojih romanih, to so avtobiografski elementi in erotika.

V petem delu analiziram roman *Levitan*, skozi avtobiografske elemente, ki se pojavljajo v njem, in vlogo erotike v romanu.

V zadnjem delu diplomske naloge se posvečam zadnjemu, nedokončanemu literarnemu delu Vitomila Zupana, romanu *Apokalipsa vsakdanjosti*, in ga primerjam z *Levitanom*.

Za pisanje diplomske naloge o Vitomilu Zupanu sem se odločila, ker sem ob branju njegovih romanov odkrivala njegovo neverjetno življenjsko zgodbo. Presenetljivo in presunljivo se mi zdi, da se ne glede na vsemogoče preizkušnje, ki mu jih je prineslo življenje že od zgodnjega otroštva, ko je izgubil očeta, in kasneje z nesrečnim ubojem prijatelja, sedemletnim zaporom in drugimi osebnimi težavami, ni nikoli predal, ampak je vztrajal s svojim uporom zoper splošne norme, režim, življenje in ne nazadnje tudi smrt.

2. KDOR NI Z NAMI, JE PROTI NAM

Po osvoboditvi jugoslovanskega ozemlja izpod nemške okupacije maja 1945 se je v Jugoslaviji vzpostavila komunistična oblast po vzoru stalinističnega totalitarnega enopartijskega modela. Prvo ustavo Jugoslavije je sprejela ustavodajna skupščina Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) 31. januarja 1946. Ta se ni bistveno razlikovala od ustave Sovjetske zveze iz leta 1936. Razlike so bile predvsem v pojmovanju lastnine (jugoslovanska ustava je poleg državne lastnine dovoljevala tudi združno in zasebno lastnino), v lokalnih organih oblasti (v Jugoslaviji so te imele pomembno vlogo) in v pojmovanju ter odnosu med republikami in federacijami (pravica do samoodločbe enakopravnih jugoslovanskih narodov s pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi, medtem ko so imela republike Sovjetske zveze tudi pravico do lastnih obrambnih sil in lastnega navezovanja diplomatskih stikov s tujimi državami).

Federativna ureditev Jugoslavije se je kazala predvsem v obstoju zvezne skupščine, ki sta jo sestavljala zvezni svet, kjer je vsak poslanec zastopal določeno število državljanov posameznih republik, ter svet narodov, kjer so bile republike zastopane z enakim številom poslancev ne glede na število prebivalcev posamezne republike. Oba domova sta si bila enakovredna, nov zakon je bil sprejet le v primeru, če sta oba sprejela enak osnutek predlaganega zakona. Kljub vsemu pa je bil federalizem podrejen centralizmu Komunistične partije Jugoslavije, ki je obvladovala vsa področja življenja svojih državljanov. Vlada FLRJ, najtesneje povezana z vrhom KPJ, je velikokrat posegala v delo zvezne skupščine, kljub temu da je slednja po ustavi predstavljala najvišji organ oblasti, ljudsko suverenost in zakonodajno telo (Režek 2005: 9–11).

KPJ ni bila registrirana kot politična stranka, njeno središče je bil politbiro Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije (CK KPJ), ki mu je predsedoval Josip Broz – Tito kot generalni sekretar. Politično gledano je osrednjo politično vlogo imela Ljudska fronta, ki je po vojni formalno prevzela oblast v državi.

Na prvih povojnih volitvah je z veliko večino zmagala Osvobodilna fronta, znotraj katere je imela KPJ največji vpliv. V letih 1945–1953 je v Jugoslaviji vladal eden najbolj radikalnih režimov v vzhodni Evropi in na svetu nasploh, partija je v letih po vojni izvajala množične izvensodne poboje, nasprotnike režima je pošiljala v koncentracijska in delovna taborišča,

izganjala in nasilno je razlaščevala prebivalstvo, režirala sodne procese in zatirala verske skupnosti (Mikola 2012: 2–3).

Najpomembnejšo institucijo represivnega aparata je najprej predstavljala Ozna (Oddelek za zaščito naroda), nato od leta 1946 njena naslednica Udba (slovensko Uprava za državno varnost, UdV), od leta 1967 pa Sdv (Služba državne varnosti). Glavna naloga tajne politične policije je bila, da najprej pomaga partiji vzpostaviti oblast v Jugoslaviji, kasneje pa, da komunistično oblast ohranja na vodilnem položaju. Že ob ustanovitvi je Ozna od partije dobila najrazličnejša pooblastila, med drugim je smela pobijati nasprotnike revolucije, pri tem pa je največkrat uporabljala dobro organizirano mrežo obveščevalcev in ovaduhov. Pomembno vlogo so v omenjenih letih po drugi svetovni vojni imela tudi sodišča, ki so bila v celoti podrejena KPJ.

Najstrožjih oblik represije je bilo v Jugoslaviji konec šele v začetku petdesetih let in ne v letu 1948 po sporu s Sovjetsko zvezo zaradi Informacijskega biroja komunističnih in delavskih partij – informbiroja (Mikola 2012: 4). Ustanovitev informbiroja konec septembra 1947 je bil jasen poskus Stalina, da poenoti in utrdi svoj vpliv v vzhodnoevropskih državah in Jugoslaviji ter s pomočjo največjih zahodnih komunističnih partij (italijanske in francoske) pridobi vpliv v nemirnih razmerah povojne Italije in Francije (Nećak, Repe 2003: 29). Informbiro je bil podvržen vplivu Sovjetske zveze, ki je skušala z njegovo pomočjo uveljavljati lastno zunanjo politiko, predvsem v Evropi, saj na ustanovnem posvetovanju informbiroja ni bilo ne azijskih komunističnih partij ne partij z drugih celin. Stalin je sedež informbiroja strateško postavil v Beograd, saj je računal, da si bo na ta način najlažje podredil najmočnejšo in najbolj neodvisno partijo v svoji interesni sferi – KPJ.

Nesoglasja med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo so se začela zaradi vprašanja položaja Albanije. Jugoslavija je Albaniji odobrila posojila, ji pomagala pri industrializaciji in elektrifikaciji države ter v državo pošiljala hrano, kljub temu da je te tudi v Jugoslaviji primanjkovalo. Pomoč Jugoslavije je temeljila na želji, da bi se Albanija vključila v jugoslovansko federacijo, kar bi rešilo vprašanje Albancev na Kosovu in v Metohiji. Albanija je pomoč Jugoslavije in morebitno vključitev vanjo videla kot odgovor na politiko Grčije, ki je z britansko pomočjo postala oporišče zahodnih sil v vzhodnem Sredozemlju. Vendar albanski politbiro ni bil enoten v ideji o združitvi z Jugoslavijo, kar je izrabila Sovjetska zveza, ki je razprtije znotraj politbiroja še bolj razpihovala. Novembra 1947 je Tito sklenil, da je potrebno v Albanijo poslati diviziji, ki naj bi pomagali Albaniji pred vplivom zahoda. V

začetku leta 1948 je Tito odobril vojaški poseg v Albaniji v okviru jugoslovanske zunanje politike, s katero je želel to državo kot federacijo vključiti v FLRJ. Sovjetska zveza jugoslovanske zunanje politike ni podpirala, saj se je bala vse večjega vpliva Jugoslavije in Tita na škodo ugleda Sovjetske zveze in Stalina v taboru komunističnih partij, zato je sledilo vabilo v Moskvo na srečanje politbirojev. Jugoslovansko delegacijo so predstavljali Kardelj, Bakarić in Djilas. Edvarda Kardelja, jugoslovanskega zunanjega ministra, so prisilili v zavezo, da se bo Jugoslavija o vseh zunanjepolitičnih zadevah najprej posvetovala s Sovjetsko zvezo. Stalin je od jugoslovanske delegacije zahteval tudi takojšnjo združitev Jugoslavije z Bolgarijo, na kar so Bolgari pristali brez zadržkov, medtem ko se je jugoslovanska delegacija zahtevi izmikala, češ da niso pooblaščen za razpravo o tem vprašanju in da morajo vprašati vodstvo za navodila (Pirjevec 1987: 54).

Stalinovo zahtevo po jugoslovanski združitvi z Bolgarijo je politbiro CK KPJ na tajni seji 1. marca 1948 zavrnil. Ukrep Sovjetske zveze je sledil 18. in 19. marca, ko so Jugoslavijo zapustili vsi sovjetski strokovnjaki. 27. marca je sledilo pismo Centralnega komiteja Vsesovjetske komunistične partije boljševikov – CK VKP(b), v katerem je komite Jugoslavijo obtoževal, da vodi prikrito antisovjetsko politiko, opušča leninistično teorijo in spodbuja kapitalizem. Vodstvo KPJ je obtožbe zavrnilo, a na stran Sovjetske zveze se je postavil informbiro, ki je na zasedanju v Bukarešti med 19. in 23. junijem sprejel Resolucijo o stanju v KPJ, ki je obtožbe Sovjetske zveze potrjevala in hkrati zahtevala zamenjavo voditeljev KPJ. Do jeseni 1948 je informbiro poskrbel za popolno ekonomsko in politično blokado Jugoslavije (Režek 2005: 17–18).

Zaradi spora z informbirojem se je Jugoslavija znašla na robu vojne, na vzhodni meji so potekali oboroženi spopadi med obmejnimi enotami, Sovjetska zveza in vzhodnoevropske države pa so imele pripravljene načrte za invazijo jugoslovanskega ozemlja. Po sporu je v Jugoslaviji sledilo obdobje velike krize, tako politične kot ekonomske. Politično je Jugoslavija ostala sama, razpeta med vzhodnim in zahodnim blokom, na ekonomskem področju pa je bilo najbolj prizadeto gospodarstvo, saj je bilo to tesno povezano z gospodarstvom Sovjetske zveze in ostalih vzhodnoevropskih držav. S tem je bilo oteženo tudi izvajanje petletnega gospodarskega plana. Še najbolj je zaostajalo kmetijstvo, ker ni zmoglo v celoti preskrbovati neagrarnega prebivalstva, ki se je zaradi vse hitrejša industrializacije močno povečalo. 28. januarja 1949 je bila uvedena kolektivizacija v kmetijski proizvodnji, v juniju istega leta pa so se začele ustanavljati Kmečke delovne zadruge (KDZ), ki naj bi omogočale skupno obdelavo

zemlje in s tem pripomogle k boljši kmetijski proizvodnji. Število zadrug je sprva hitro raslo, saj so bili kmetje nemalokrat prisiljeni v kolektivizacijo zemlje.

Poleg zunanje politične in ekonomske krize so Jugoslavijo pretresali notranji politični spori, zato se je še bolj okrepil represivni aparat. Na petem kongresu KPJ v Beogradu med 21. in 28. julijem 1948 je bil sprejet partijski program, ki je bil še vedno zelo podoben sovjetskemu, na njem pa so člani KPJ zahtevali čimprejšnjo odpravo nesoglasij med jugoslovansko in sovjetsko partijo, a zavrnili obtožbe informbiroja in se postavili na stran partijskih voditeljev. Kljub temu pa partija ni bila enotna, zato je vodstvo KPJ začelo obračunavati s svojimi dejanskimi in domnevnimi nasprotniki. Prve čistke so se začele v vojski, policiji in partiji sami, nato je sledila celotna družba. V strahu pred zunanjim sovražnikom so preganjali vse, ki so jih osumili informbirojevstva (Režek 2005: 20).

Leta 1949 so v Jugoslaviji nastala taborišča za poboljševalno in družbeno koristno delo po vzoru Stalinovih gulagov v tridesetih letih, med njimi je bilo tudi najbolj zloglasno taborišče na Golem otoku (Mikola 2012: 4).

Na četrtem plenumu CK KPJ junija 1951 je Aleksandar Ranković, zvezni notranji minister in načelnik UdV, izrazil dvome o delovanju UdV v letih po sporu z informbirojem, kritičen je bil tudi do neupravičenih aretacij. V letu 1949 je bilo namreč po podatkih javnega tožilstva približno 47 odstotkov aretacij neutemeljenih (Režek 2005: 66).

2.1. Slovensko povojno sodstvo

Med političnimi procesi v Sloveniji, ki so se dogajali po vojni, se največkrat omenjajo božični procesi, Rožmanov proces, Nagodetov proces in dachauski procesi, na katerih naj bi bilo v Sloveniji po vojni zaradi političnih deliktov obsojenih okoli sedem tisoč ljudi. V Sloveniji so procesi takoj po koncu vojne potekali pred vojaškimi sodišči in pred Sodiščem slovenske narodne časti, po avgustu 1945 pa so bila ta ukinjena, njihovo vlogo pa so prevzela civilna sodišča. Na vojaških sodiščih in Sodišču slovenske narodne časti so sodili 'narodnim sovražnikom', medtem ko so kasneje na civilnih sodiščih sodili 'razrednim sovražnikom' (Mikola 2012: 235).

Jugoslovansko kazensko pravo se je v vsem zgledovalo po sovjetskem kazenskem pravu, s tem je v Sloveniji prišlo do preobrazbe sodstva, saj to ni več predstavljajo tretje samostojne veje oblasti, kar je imelo največ posledic na področju kazenskega sodstva, s pomočjo katerega je partija samovoljno obračunavala s svojimi nasprotniki.

Predsedstvo AVNOJ-a je že 3. februarja 1945 sprejelo odlok, s katerim je razveljavilo vse pravne predpise, ki so bili izdani med okupacijo in tiste, ki niso bili v skladu z narodnoosvobodilnim bojem in so bili sprejeti pred 6. aprilom 1941. Odlok je 23. oktobra 1946 postal Zakon o razveljavljanju pravnih predpisov. Z njim so prenehali veljati tudi vsi predpisi, ki so urejali področje sodstva. V kazenskem pravu se ni smel več uporabljati kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije, ki je bil v uporabi od 1. januarja 1930, čeprav je bil v času sprejetja zelo moderen in podoben zakonikom, ki so jih uporabljali drugje v Evropi (Mikola 2012: 236–237).

Kazensko pravo so po koncu vojne urejali zakoni, ki so bili sprejeti v letih 1945 in 1946, kazenski zakonik pa je bil v celoti sprejet šele leta 1951, njegov splošni del pa že decembra leta 1947. Najpomembnejši zakoni, na podlagi katerih so sodišča sodila do leta 1951, so bili:

- Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo (ZKND) z dne 25. avgusta 1945;
- Zakon o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže z dne 23. aprila 1945;
- Zakon o zaščiti narodne imovine in njenem upravljanju z dne 24. maja 1945;

- Zakon o prepovedi izzivanja narodne, plemenske in verske mržnje in razdora z dne 24. maja 1945 (Mikola 2012: 237).

Splošni del kazenskega zakonika je obsegal le nekaj načelnih določb o kaznivih dejanjih, kazenski odgovornosti in sankcijah, a že te so ogrožale temeljne pravice in svoboščine državljanov. Ta ni predvideval načela, da ni kaznivega dejanja in kazni zanj brez ustreznega zakona, temveč so se kazniva dejanja in kazni sklepale po podobnosti kaznivih dejanj. S tem ni bilo uveljavljeno načelo zakonitosti, kar je pripomoglo k samovoljni interpretaciji kaznivih dejanj in določanju višine kazni za le-te.

Dodatna sprememba, ki jo je uvedla nova oblast po vojni, je bil institut sodnikov laikov, političnih aktivistov brez pravne izobrazbe (včasih so bili celo brez kakršnekoli izobrazbe). Leta 1951 je bilo na jugoslovanskih sodiščih več kot 20 odstotkov sodnikov brez pravne izobrazbe, največji delež teh je bil v Bosni in Hercegovini (60 odstotkov), v Sloveniji je bilo od 144 stalnih sodnikov 20 takih brez pravne izobrazbe (Režek 2005: 13).

Poleg sprememb kazenskega zakonika se je po vzoru Sovjetske zveze spremenil tudi kazenski postopek. Odpravili so institut preiskovalnega sodnika, njegovo funkcijo sta prevzela javni tožilec in organ državne varnosti. Preiskovalni postopek je potekal tako, da je Ozna, kasneje Udba, izvajala vse preiskave v kaznivih dejanjih zoper ZKND, preiskave proti vojnim zločincem in narodnim sovražnikom, medtem ko je javni tožilec vodil preiskave vseh drugih kaznivih dejanj. Njegova naloga je bila, da je predlagal uvedbo in izvedbo sodnega postopanja v kaznivih dejanjih in zoper obdolženca vložil obtožnico. Javni tožilci sami so največkrat izhajali iz vrst Ozne oziroma Udbe. Obdolženec je bil spoznan za krivega, ko je priznal očitano kaznivo dejanje. V preiskovalnem postopku so se uporabljale najrazličnejše metode fizičnega in psihičnega mučenja, s katerimi so preiskovalci izsiljevali priznanja (Mikola 2012: 238).

Obdolženi je imel pravico do zagovornika, ki pa obdolženemu v večini primerov ni bil v oporo, saj v postopku preiskave ni sodeloval in se je s posameznim primerom in očitanimi kaznivimi dejanji seznanil šele iz obtožnice, ki jo je dobil nekaj dni pred sojenjem, v nekaterih primerih celo neposredno pred sojenjem samim. S tem obdolžencu ni bila omogočena dobra obramba, poleg tega zagovorniku na obravnavi ni bilo dovoljeno predložiti razbremenilnih dokazov in predstaviti dejstev v korist zastopane obdolženca. V primeru, da je zagovornik opozoril na nepravilnosti v sodnem postopku ali se je na kakršenkoli drug način zavzel za obdolženca, je ukrepala Odvetniška zbornica Ljubljana. Najblažja kazen, ki je doletela

takšnega odvetnika, je bil odvzem dovoljenja za opravljanje odvetniškega poklica (Mikola 2012: 239).

Jugoslovansko kazensko zakonodajo, ki je bila v veljavi med leti 1945–1951, imenujemo tudi revolucionarno kazensko sodstvo. Zakon o vrstah kazni je bil sprejet 10. junija 1945 in je uvajal številne nove kazni, med drugim:

- prisilno delo brez odvzema prostosti;
- odvzem prostosti s prisilnim delom;
- izgon iz kraja bivanja;
- izguba političnih in posamičnih državljanskih pravic;
- izguba pravice do javne službe;
- prepoved izvrševanja določenega poklica ali obrti;
- zaplemba imovine;
- izguba državljanstva.

Marca 1951 je zvezna skupščina sprejela kazenski zakonik, ki je obsegal tudi del oziroma seznam kaznivih dejanj in kazni zanje, zajemal pa je tudi klasična kazniva dejanja. Novi kazenski zakonik je ukinil kazni izgube državljanstva, odvzema prostosti s prisilnim delom, izgube čina in državne službe (razen za tujce, ki jih je lahko doletela kazen izгона). Smrtne kazni novi kazenski zakonik ni odpravil, ampak so to smela sodišča izrekati le kot skrajni ukrep za najhujša kazniva dejanja. Še naprej je obstajala kazen izgube državljanskih pravic, ki je predvidela odvzem volilne pravice, pravice opravljanja voljenih funkcij in pravice javnega nastopanja (Režek 2005: 71–72).

Septembra 1953 je zvezna skupščina sprejela nov zakonik o kazenskem postopku. V njem je preiskava kaznivega dejanja ponovno prešla na sodišča. Novost je bila tudi razširjena pravica obdolženca do obrambe, omejitev trajanja pripora in preiskovalnega zapor, pravica do pritožbe in pravica do odškodnine v primeru krive obsodbe ali nezakonite zaporne kazni. Zakon o kazenskem postopku je zelo omejil vlogo javnih tožilcev, čeprav so ti še vedno imeli

glavno besedo v pripravljalnem postopku in s tem odločili, kateri organ bo opravil poizvedbe in tako vplivali na izbiro preiskovalnega sodnika.

Nova kazenska zakonodaja je omejila samovoljo javnih tožilcev in sodišč, a je še vedno zelo ohlapno opredeljevala kazniva dejanja zoper ljudstvo in državo. Kljub temu pa so se obtožbe zoper politične zločine v petdesetih letih občutno znižale. V Sloveniji so med 1947 in 1950 sodišča obsodila približno 1000 oseb, leta 1952 je bilo obsojenih 207 ljudi, 1953 le še 91, leta 1954 44, leta 1955 pa 45 (Režek 2005: 72–73).

2.2. Oblike prestajanja kazni

Zelo pomembno vlogo v povojnem kazenskem pravu je imelo prisilno, poboljševalno in družbeno koristno delo. Slednje je komunistična oblast prikazovala izključno kot prevzgojne ukrepe, s katerimi je posameznike, ki se niso bili sposobni vključiti v socialistično družbo, prevzgojila in vanje vcepila zdrav odnos do dela in nove družbene ureditve. Kot sredstvo prevzgoje so uporabljali fizično delo, učno-vzgojno delo in kulturno-prosvetno delo. Fizično delo je bilo najpogostejše, saj so zaporniki predstavljali poceni delovno silo, ki jo je država po vojnem opustošenju potrebovala za obnovitev državne infrastrukture. Velikokrat se je zgodilo, da so zaporniki delali tudi štiriindvajset ur brez odmora (Mikola 2002: 7–10).

V okviru kulturno-prosvetnega dela v zaporih so zaporniki lahko osnovali dramske skupine, ki so uprizarjale dramske igre, v katerih je bilo predstavljeno idealizirano socialistično življenje. Podobno je bilo tudi pri učno-vzgojnem delu, kjer so se zaporniki seznanjali z literaturo, v glavnem so bila dovoljena le dela s socialistično tematiko, predvsem dela Marxa, Lenina, Engelsa, Kardelja, Josipa Broza – Tita.

Ena od oblik prestajanja kazni v Sloveniji so bila kazenska delovna taborišča (zavodi za prisilno delo), druga oblika so bile kazenske ustanove za izvrševanje kazni odvzema prostosti in za kazen odvzema prostosti s prisilnim delom. V Sloveniji je delovalo pet različnih kazensko poboljševalnih domov, in sicer Kazensko poboljševalni dom (KPD) Ljubljana, KPD Maribor, KPD Novo mesto, KPD Begunje na Gorenjskem in KPD Rajhenburg. V njih so bili zaporniki ločeni glede na starost, višino kazni, izobrazbo in značaj kazni. Slednji je delil zapornike na tiste, ki so bili obsojeni zaradi kaznivih dejanj po Zakonu o zatiranju kaznivih dejanj zoper ljudstvo in državo (ZKLD) in po Zakonu o zatiranju nedovoljene trgovine,

nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže (ZTŠS), in tiste, ki so bili obsojeni zaradi občnih kriminalnih dejanj. Prvi so bili obravnavani kot politični zločinci, ostali pa kot kriminalni oziroma gospodarski zaporniki. Življenjske razmere v KPD so bile težke, večina zapornikov je v njih zbolela, najpogostejša bolezen je bila tuberkuloza.

Poleg kazenskih delovnih taborišč in KPD so obstajali še zapori, kjer so bili zaprti zaporniki, ki so prestajali kazen odvzema prostosti in kazen odvzema prostosti s prisilnim delom, ki je bila nižja od enega leta, ter tisti, ki so še bili v preiskovalnem postopku (Mikola 2002: 29–35).

3. ŽIVLJENJE VITOMILA ZUPANA

Mnogo življenjskih zgodb slovenskih literarnih ustvarjalcev je polnih socialne revščine, različnih bolezni, prezgodnje telesne izčrpanosti in ne nazadnje zgodnje smrti. Med njimi nedvomno izstopa življenjska zgodba Vitomila Zupana. Njegovo življenje bi lahko primerjali z življenjem francoskega novelista, esejista, dramatika in političnega aktivista Jeana Geneta (1910–1986). Oba sta preživela različne oblike represije, bila obtožena nemorale in oba sta prav te težke življenjske preizkušnje uporabila kot osnovo za svoja literarna dela (Dolgan 1989: 147–149).

Vitomil Zupan je bil rojen 18. januarja 1914 v Ljubljani očetu Ivanu Zupanu in materi Ivanki Korban. Ivan Zupan je bil poročnik v avstro-ogrski vojski, služboval je v Gradcu in bil ob izbruhu prve svetovne vojne dodeljen bosanskemu polku. Padel je na vzhodni fronti leta 1916 v Besarabiji (Simonović 2014: 9). Zupanova mati Ivanka je bila po poklicu učiteljica in se je po moževi smrti ponovno poročila z dr. Adolfom Robido, profesorjem germanistike, gimnazijskim ravnateljem, literatom, prevajalcem in literarnim kritikom.

O zgodnjem Zupanovem otroštvu priča tudi pripoved *Vitomilova železnica*, ki jo je leta 1923 napisal njegov stric Josip Korban in govori o dogodivščinah devetletnega Vitomila in njegove družine (Simonović 2014: 7).

Dr. Adolf Robida je hitro spoznal Zupanovo nadarjenost in ga je spodbujal pri učenju tujih jezikov, zato je Zupan imel vsak dan ure angleščine, francoščine in nemščine, kasneje se je naučil še italijansko, špansko, rusko, starogrško in kitajsko. Z drugo materino poroko je Zupan dobil dostop do ene najbogatejših zasebnih knjižnic v Ljubljani. Knjižnico je lahko uporabljal vse do leta 1938, ko jo je uprava Dravske banovine odkupila in podarila novoustanovljeni Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani (Simonović 2014: 14–15).

3.1. Nesreča 9. maja 1932

Zupana je že v mladosti zaznamovala tragedija, nespametna mladostniška neumnost, ki ga je zaznamovala za vse življenje. 9. maja 1932 je bil takrat osemnajstletni Zupan na obisku pri prijateljici Vandi Horvat, kjer je bil tudi njegov dober prijatelj Fedor Senekovič. Medtem ko je Vanda igrala na klavir, je Zupan iz žepa potegnil revolver. Kljub opozorilu obeh se je začel poigravati z orožjem, misleč, da v cevi ni prvih treh nabojev. Tako je najprej nastavil revolver sebi na sence in sprožil v prazno, nato je nameril še v prijatelja Fedorja in ponovno sprožil. Strel je nepričakovano zadel mladeniča, ki se je takoj zgrudil na tla. Zupan je po nesreči sam odšel na policijo. Reševalci so bili na kraju nesreče zelo hitro, a na žalost je bil strel za nesrečnega Senekoviča smrten. Po zaslišanju prič je policija Zupana zadržala v priporu. V preiskavi so policisti ugotovili, da si je mladenič orožje sposodil od nekega prijatelja za obrambo pred večjo družbo, s katero se je sprl. Revolver je bil star in zarjavel, imel je bobenček za šest nabojev, v njem pa so bili le trije. Po dvodnevni preiskavi primera je policija dogodek označila za nesrečo in na tožilstvo podala zgolj prijavo, ki je Zupana bremenila nepremišljenega ravnanja z orožjem in ogrožanja ljudi.

Na sojenju je pričal izvedenec za orožje Franjo Sevčnik, ki je izjavil: »Po pregledu samokresa izjavljam, da je popolnoma izključeno, da bi se pri samokresu bobenček po kakem neprevidnem slučaju okrenil drugače, kakor je bil nastavljen,« (Gabrič 2014: 261) s čimer je strel opredelil kot nameren in želel, da se Zupana obtoži umora.

Sodišče je pri sodbi bolj upoštevalo izjave Zupanovih vrstnikov in ne izvedenčeve besede, zato je bil Zupan obsojen na trideset dni zaporne kazni in tri leta pogojne kazni zaradi malomarnega ravnanja z orožjem. Obtožba je pomenila tudi, da je bil Zupan tik pred maturo za eno leto izključen iz vseh gimnazij v Jugoslaviji (Gabrič 2014: 260–261).

Dogodek je odmeval v vseh takrat najbolj branih slovenskih časopisih – Jutru, Slovincu in Slovenskem narodu. V prvih dneh po nesreči sta Slovenec in Jutro posvetila nekoliko več pozornosti nesrečnemu dogodku, oba časopisa sta izčrpno poročala o tem, kako je do nesreče prišlo, kako so Zupana aretirali in zasliševali. Časopis Jutro je bil zelo negativno nastrojen proti povzročitelju nesreče, označil ga je kot zagretega bralca »indijanaric«, ki o dekletih ni imel najboljšega mnenja. Pisali so tudi, da se je obdolženi med zasliševanjem zelo nedostojno vedel in da je bil do prijateljve smrti hladnokrven (Jutro: 10. 5. 1932).

Najverjetneje se je Zupan prav zaradi nesrečnega dogodka in negativne medijske izpostavljenosti odločil, da za nekaj časa zapusti Ljubljano. Pot ga je naprej vodila v Sušak, nato se je vkrcal na ladjo kot slepi potnik, čez čas je postal mornar, med drugim naj bi razmišljal tudi o tem, da se pridruži tuji poklicni vojski.

Zupan je o odhodu iz Ljubljane v intervjuju z Mijo Repovž izjavil: »Jaz sem šel in sem mislil, da me ne bo nikoli več nazaj. Potem me je pa obšlo, pa nobeno domotožje, nobeno domoljubje, ampak tisto, čemur pravijo behavioristi – žival se vrača k svojim navadam.« (Repovž 2014: 226)

3.2. Zupanovo življenje do leta 1948

Po vrnitvi v Ljubljano je Zupan na prosvetno ministrstvo v Beogradu poslal prošnjo za opravljanje mature. Prošnji so ugodili in tako mu je bilo omogočeno, da zaključi srednješolsko izobraževanje. Maturu je uspešno opravil junija 1933 na gimnaziji Kranj. Po njej se je na željo matere 30. septembra 1933 vpisal na študij gradbeništva na Univerzi v Ljubljani (takrat se je imenovala Univerza Aleksandra I. v Ljubljani) (Gabrič 2014: 261).

V študentskih letih je bil Zupan aktiven član Jugoslovanskega nacionalnega akademskega društva Jadran, ki je nastalo leta 1920 in je bilo po številu članov najmočnejše slovensko študentsko društvo pred drugo svetovno vojno. Včlanjen je bil tudi v športno društvo Slovan, treniral je boks, smučal in opravil izpit za učitelja smučanja. Pred začetkom vojne je na fakulteti opravil vse izpite razen diplomskega.

Po Hitlerjevem napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941 se je prijavil kot prostovoljni vojak, a je bil njegov odred ob kapitulaciji enajst dni kasneje razpuščen, zato se je pridružil gibanju OF, zaradi česar je bil leta 1942 v Ljubljani aretiran, internacijo pa je preživel v Čiginju pri Tolminu in Gonarsu (Simonović 2014: 19).

Po kapitulaciji Italije 3. septembra 1943 je bil izpuščen in se kot partizan pridružil IX. slovenski narodnoosvobodilni udarni brigadi. Na osvobojenem ozemlju v Črnomlju je delal za Radio OF in slovensko gledališče. V času delovanja za Radio OF je spoznal Jožeta Javorška (rojenedga Brejc) in delal z njim. Oba sta bila leta 1949 obsojena na istem procesu.

Tik pred koncem vojne se je Zupan ponovno zapletel v tragičen dogodek, ki se je končal s smrtjo. Samomor je 5. maja 1945 naredila Alenka (Lenka) Tepina, partizanka in napovedovalka Radia OF. Vzrok za njeno dejanje naj bi bila neuslišana ljubezen, Zupan naj bi jo zavrnil, saj je že pred vojno spoznal Nikolajo Doleneč, s katero bi bila že poročena, če ne bi izbruhnila vojna. Po prepiru z Zupanom ga je Alenka prosila, naj ji posodi revolver, da bi se ubila. Zupan ji revolverja ni dal, a ga je, ko je odšel, našla pri nekem drugem partizanu in se ustrelila.

Javoršek je večkrat izjavil, da sta Alenkino truplo našla prav on in Zupan, vendar samomora nista prijavila, saj sta vedela, da bo sum padel na slednjega. Kljub temu je Javoršek po vojni, ko se je že javno postavil proti nekdanjemu sodelavcu, trdil, da je za njeno smrt kriv prav Zupan, ker naj bi jo psihično trpinčil in s tem pripeljal do samomora (Dolgan 1989: 148). Podrobne preiskave o dogodku ni bilo, a kljub temu so se govorice, da naj bi bil Zupan vsaj posredno kriv za samomor, hitro razširile.

Po koncu druge svetovne vojne se je Zupan poročil z Nikolajo Doleneč in imel dva otroka, Dima in Martela. Delal je kot urednik Radia Ljubljana in hkrati užival v statusu udeleženca narodnoosvobodilnega boja. Večino prostega časa je posvečal pisanju, po vojni so ga mnogi, med drugim tudi Boris Zihlerl, omenjali kot najperspektivnejšega mladega pisatelja, sledile so objave nekaterih del, ki jih je napisal že pred začetkom vojne. Tudi nekateri njegovi dramski teksti so bili uprizorjeni v različnih gledališčih v državi (Gabrič 2014: 263–264).

Vrh povojnega navdušenja nad Zupanovim literarnim ustvarjanjem je bila Prešernova nagrada za igro *Rojstvo v nevihti*, ki jo je prejel leta 1947. V tem času se je zblížal tudi z Dušanom Pirjevcem – Ahacem, ki je takrat še veljal za pomembnega člana agitpropa Komunistične partije Slovenije. Blizu je bil tudi oblasti, saj si je Udba želela Zupana za sodelavca, kdaj in kako pa je ta privolil v sodelovanje z njo, ni znano. Žal pa sam skrivnosti o sodelovanju z Udbo ni znal zadržati zase in je to dejstvo kar sam večkrat oznanil, največkrat v večerih, ko je s prijatelji popival v katerem od ljubljanskih lokalov. Zaradi tega in zaradi svojega načina življenja (popivanje, javno smešenje vodilnih politikov ...), ki ga vladajoča opcija ni odobraval, je padel v nemilost oblasti (Gabrič 2014: 266).

Počasi se je Zupanovo ime nehalo pojavljati v različnih izborih sodobnih slovenskih pisateljev in dramatikov, tudi kritike njegovih del so postale negativne. Boris Zihlerl, skrbnik za ideološko čisto slovensko kulturo, je v reviji *Novi svet* objavil recenzijo Zupanove drame *Stvar Jurija Trajbasa*. Zihlerl je v članku z naslovom *Dekadentstvo pod videzom borbe proti*

meščanskim usedlinam (Ziherl 1948: 227–228) zapisal, da Zupanova dela »obeležuje popolna brezbržnost za konkretno problematiko družbene resničnosti, z močnimi primesmi dekadentskega kozmopolitizma, izkoriščanja okvirov naprednega gibanja za literarno oznanjanje individualizma in antihumanizma«. Komentiral je tudi Zupanov intervju v Slovenskem poročevalcu maja 1947, v katerem naj bi Zupan napovedal borbo proti malomeščanstvu, ki pa je le »dobro znana 'borba' anarhistično nastrojenega intelektualca, ki je sam proizvod malomeščanstva, proti sleherni podreditvi določenim moralnim normam ponašanja, ki jih ustvari vsak družbeni razred in brez katerih tudi izgradnja socializma ni mogoča«. V kritiki je izpostavil tudi nedvomen Zupanov pisateljski talent, a dodal, da bi tega moral uporabiti v duhu »moralne krepitve osvobojenega ljudstva« in ne moralnega razkrajanja le-te. Kritiko je zaključil z mislijo: »Ne bi mogli reči, da je Zupan s svojim dosedanjim literarnim delom kaj prida prispeval k zmagi nad manjvrednimi občutki, nad borniranostjo, nad zgodovinskim delikti klerikalizma itd. Narobe, kar je do zdaj napisal, gre za večji del navzkriž z resnično borbo naše partije, naših najboljših kulturnih delavcev, našega ljudstva proti usedlinam hlapčevske preteklosti, gre navzkriž s prizadevanji večine naših pesnikov, dramaturgov in pisateljev, usmerjenih k realistični umetnosti graditeljev socializma.« Ziherlova kritika je jasno pokazala, da Zupana osrednja literarna srenja nima več za »svojega«.

3.3. Aretacija leta 1948 in proces leta 1949

Tako kot za mnoge intelektualce, ki so v času spora z informbirojem kritizirali partijo, je tudi Zupana leta 1948 doletela aretacija. Dokumentov o njegovi aretaciji in zaporniških letih ni veliko. Zupan je bil, sodeč po vpisu v *Knjigo pripornikov* Centralnega zavora Ozne, pripeljan na Poljanski nasip ob Ljubljani 31. avgusta 1948. Istočasno je bil aretiran tudi njegov prijatelj Dušan Pirjevec, oba pa so zaprli zaradi »klevetanja ljudske oblasti«. Njuna aretacija je močno odjeknila med intelektualci in nasploh po vsej Ljubljani. Mnogi so ugibali o motivih za njuno aretacijo, večinoma se je govorilo, da je razlog zanjo Zupanov razuzdan način življenja. Med intelektualci pa so se pojavile govorice, da je bil aretiran zaradi informbiroja, vendar o tem ni bilo konkretnih policijskih poročil. Preden so ju februarja 1949 poslali na sodišče v sodni zapor na Miklošičevo 9, so ju dolgo in temeljito izpraševali in zasliševali. Iz zapisnika zasliševanj je Pirjevec mislil, da sta z Zupanom zaprta zaradi telefonskega klica, ki sta ga opravila dva dni pred aretacijo, ko sta pijana poklicala Lada Kozaka in trdila, da je švicarski radio poročal, da je Tito odstopil. Kozak je bil ob njunem klicu v družbi Josipa Vidmarja, ki je nemudoma obvestil vladno palačo, nastal je preplah, ki se je polegel šele več ur kasneje, ko so iz Beograda sporočili, da je bila novica iz Ljubljane neresnična in da bodo ti, ki so jo dali v javnost, aretirani.

V resnici so Zupana zasliševali o popolnoma drugih stvareh, zanimala jih predvsem nesreča s Fedorjem Senekovičem in Alenko Tepina, izjemno natančno so ga zasliševali o njegovih spolnih partnerkah, občevanju in spolnih praksah, ki so bile v tistem času obravnavane kot kazniva dejanja, npr. uporaba sile pri spolnem občevanju. Zupanov sodni spis je bil zelo obsežen, v njem so bile kot dokazi priložene njegove karikature in pesmi, s katerimi je smešil vodilne politike KPJ (Gabrič 2014: 267–269).

Kmalu je postalo jasno, da se je oblast vse bolj zanimala za Zupana: Edvard Kocbek je v svojem dnevniku zapisal, »da bo Pirjevec kmalu zunaj, Zupanu pa trda prede«. Zapisal je tudi, da so pri preiskavah pri Zupanu našli veliko pornografskih fotografij in skic. Zupan je na zaslišanjih izčrpno pripovedoval o svojih odnosih z ljudmi iz svojega okoliša. Iz zaslišanj so preiskovalci prišli do zaključka, da je Zupan slabo vplival na Pirjevca, ki se je prav zaradi tega oddaljil od dobrih partijskih načel. Pirjevec je takšna namigovanja odločno zanikal, neargumentirana in brez tehtnih dokazov so bila tudi namigovanja, da Zupan sodeluje s tujimi obveščevalnimi službami, čeprav sam ni nikoli skrival dejstva in je tudi večkrat javno priznal,

da ga je Udba prigovarjala k sodelovanju. Zaradi vsega navedenega je postal Zupan glavni obtoženec v sodnem procesu.

V tem procesu so poleg Zupanu in Pirjevcu sodili še Jožetu Javoršku in Simoni Dolenc, sestri Zupanove žene Nikolaje. Proces je potekal 10. in 11. februarja 1949 na okrožnem sodišču v Ljubljani. Četverici so sodili po revolucionarnem kazenskem zakoniku. Prva obtožna točka, ki je bremenila četverico, je bila »zločin zoper javno moralno«, obtoževali so jih neobičajnih spolnih praks, spolnih orgij, perversnosti in širjenja pornografske literature, Zupanu so dodali še poskus posilstva iz leta 1947 in odgovornost za samomor Alenke Tepina. Drugi del obtožnice je Zupana, Pirjevca in Javorška bremenil širjenja dovtipov, žalitve vodilnih politikov, smešenja in blatenja pridobitev narodnoosvobodilnega boja, Zupana pa še risanja karikatur in pisanja pesmi na račun politikov. Tretji del obtožnice je Zupanu in Javoršku očital ogrožanje notranje in zunanje državne varnosti, ker sta nepoklicanim osebam izdala podatke o zaupnih nalogah. Med drugim so Zupana obtožili poskusa umora Jožeta Javorška, za kar pa je bil Zupan oproščen. Sodišče je Zupanu izreklo dvanajstletno zaporno kazen s prisilnim delom, Javoršku sedemletno, Pirjavec pa je bil obsojen na sedemmesečni zapor, ker so menili, da se je že v priporu popravil in da ne bo nadaljeval s takšnim početjem. O sodnem procesu proti četverici se v medijih ni veliko pisalo in govorilo, kar lahko pripišemo temu, da proces ni nosil izrazitega političnega pečata (Gabrič 2014: 271).

Na izrek kazni so se pritožili vsi obsojeni razen Pirjevca. Tudi javni tožilec je vložil pritožbo zoper sodbo. 1. aprila 1949 je Vrhovno sodišče Ljudske republike Slovenije zavrnilo Zupanovo pritožbo, sodbo okrožnega sodišča potrdilo in ugodilo pritožbi javnega tožilca ter sodbo spremenilo v delu, kjer so Zupana obtožili streljanja na Javorška. Vrhovno sodišče Zupana sicer ni obtožilo poskusa uboja, ampak je streljanje označilo kot ogrožanje varnosti in kot kaznivo dejanje zoper življenje, kar je Zupanovo zaporno kazen povišalo iz dvanajstletne na osemnajstletno (Gabrič 2014: 272).

Odločitev Vrhovnega sodišča Ljudske republike Slovenije je obtožence šokirala. Nemoralna dejanja zoper javno moralno, zaradi katerih je bil Zupan obtožen, v veljavni zakonodaji niso bila jasno definirana, prav tako so zelo težko opredeljiv pojem. Večino obtožb zoper njega na sodišču niso prepričljivo dokazali, številne osebe v dokaznem gradivu niso bile navedene z imenom in priimkom, nekatere so bile označene le s kraticami. Tudi neugotovljeni datumi kaznivih dejanj so podprli dvome o prepričljivosti procesa in njegove veljave v skladu z zakonodajo.

Zupan je bil sprva zaprt v Ljubljani, nato so ga premestili v kaznilnico v Maribor, kjer je preživel dve leti, od 1950 do 1952. Sledila je premestitev v zapor v Novem mestu, zadnji del kazni pa je preživel na Igu pri Ljubljani.

Kot mnogi drugi zaporniki je tudi Zupan kmalu po prihodu v zapor zbolel za tuberkulozo in sladkorno boleznijo. Higijenske razmere v zaporih so bile zelo slabe. Okužbe zapornikov s tuberkulozo so bile del zaporniškega vsakdana, saj so si zdravi in bolni zaporniki delili tesne zaporniške celice. Za njegovo zdravstveno stanje se v zaporu dolgo niso zmenili, vse dokler ga niso v začetku leta 1951 odpeljali v bolnišnico. Tja je prišel že na robu smrti, zato so ga hitro poslali nazaj v zapor, ker so menili, da mu ni več pomoči. Tudi njegovi bližnji so vedeli, da je njegovo zdravstveno stanje zelo slabo, zato je mama, Ivanka Pernat Robida, prosila za pomoč tako notranjega ministra kot tudi mnoge zdravnike. Stopila je v stik z dr. Josipom Otahalom, ki je bil sinov prijatelj iz otroških let in je takrat veljal za najboljšega pljučnega zdravnika pri nas. Po nekajmesečnem naporu je junija 1951 dr. Otahalu uspelo dobiti dovoljenje za operacijo v vojaški bolnišnici. Zupan je bil prvi jetnik, ki je bil operiran na pljučih. Operacija je potekala na navadni mizi. Takoj po operaciji so ga položili na nosila in odnesli v zapor (Simonović 2014: 34).

Nikolaja Zupan je zaradi močevega slabega zdravstvenega stanja vložila prošnjo za pomilostitev, a je bila ta zavrnjena, le kazen so mu iz osemnajstih znižali na petnajst let (Puhar 2014: 245).

25. novembra 1954 je bil Zupan izpuščen iz zapora, hitro po tem je odšel na brezplačno zdravljenje in rehabilitacijo v Tuzlo v Bosni, kjer je bil dr. Otahal zaposlen kot primarij za pljučne bolezni. Tam je preživel skoraj pol leta (Puhar 2014: 250).

3.4. Zupanovo življenje po izpustitvi iz zapora

Po rehabilitaciji se je Zupan vrnil v Ljubljano, kjer je diplomiral kot inženir gradbeništva. Ifigenija Simonović trdi, da je diplomiral le zato, ker so mu sodili mesarji in mizarji, ki so brez diplom prišli na oblast (Simonović 2014: 22).

Čas takoj po zaporu je bil za Zupana izredno težak. Onemogočeno mu je bilo namreč nemoteno objavljane svoje literature. V letih med 1954 in 1975 je objavil le nekaj del; roman *Vrata iz meglenega mesta*, *Potovanje na konec pomladi*, *Klement*, zbirko kratke proze *Sončne lise* in pesniško zbirko *Polnočno vino*.

V šestdesetih letih je bil predsednik Boksarskega društva Slovenije. Delal je tudi kot radijski, televizijski in filmski scenarist, med drugim je napisal scenarija za odmevnejša filma *Pet minut raja* (1959) in *Maškarada* (1971) (Zupan 1993: 213–214).

Leta 1958 se je ločil od žene Nikolaje, čeprav je v njeni hiši živel od leta 1978 do svoje smrti. Ponovno se je poročil leta 1965, tokrat z Branislavo Spasić, s katero se je ločil devet let kasneje. V zakonu se jima je rodila hčerka Barbara, ki ji je posvetil pravljico *Plašček za Barbaro* (Simonović 2014: 43).

Prejel je dve Župančičevi nagradi, prvo leta 1973 za roman *Potovanje na konec pomladi*, drugo leta 1982 za roman *Levitan*. Kljub temu da se je v očeh mnogih literarnih ustvarjalcev in kritikov vse bolj uveljavljal, so ga mnogi še vedno videli kot neprimerne in »zunajserijskega« (Pavček 2014: 375), kar se je javno pokazalo leta 1983, ko se podelitve Levstikove nagrade, katere prejemnik je bil prav Zupan, nista udeležila ne direktor ne urednik Mladinske knjige (Berger 2014: 359), in leta 1984, ko je Zupan prejel svojo drugo Prešernovo nagrado za svoje literarno delo. Nihče od prisotnih politikov na podelitvi nagrad ni čestital nobenemu od prejemnikov Prešernovih nagrad (Pavček 2014: 357).

Umrli je v Ljubljani 14. maja 1987. Njegova ekscentričnost in posebnost sta se ponovno pokazali, ko so ga na njegovo željo pokopali v partizanski uniformi ob spremljavi mehiških trobent s *Pesmijo klavcev* iz filma *Alamo*.

Dušan Jovanović, Zupanov dolgoletni prijatelj, je o Zupanovem pogrebu napisal: »Iz zvočnikov so glasno donele mehiške trobente. Žale še nikoli niso slišale česa takega. Bilo je patetično, bilo je srhljivo, bilo je presunljivo, bilo je tako zupanovsko. Pesem klavcev je pesem, ki jo vojaki mehiške armade pojejo ob zori pred naskokom na oblegane v trdnjavi

Alamo. Pojejo o tem, da bojo vse poklale. Alamo je prisposoda osvobodilnega boja. Prisposoda Vitomilovega življenja, ki ga je zaznamoval prezir do smrti, vsakršnega zatiranja in hlapčevstva. Alamo je prisposoda Vitomilove uporniške veličine.« (Jovanović 2014: 335)

Leta 1994 je Metod Pevec (igralec Jakoba Berka v filmu *Nasvidenje v naslednji vojni*) posnel kratki dokumentarni film, posvečen življenju in delu Vitomila Zupana, z naslovom *Mrki kondor*. V njem so bili intervjuvani nekateri njegovi prijatelji, med drugim Bojan Adamič (Simonović 2014: 22), ki se je z Zupanom srečal na osvobojenem ozemlju med drugo svetovno vojno, in dr. Josip Otahal (Simonović 2014: 41).

4. ZUPANOV LITERARNI OPUS

Osrednje področje literarnega opusa Vitomila Zupana predstavljajo novele, romani, dramatika (gledališke, radijske in televizijske igre) in filmski scenariji, manj pa so znana njegova besedila za otroke, poezija in esejistika.

Svoje literarno ustvarjanje je začel že kot predšolski otrok, ko je pisal kratke pripovedi in jih kasneje sešil v majhne zvezke. V intervjuju s Francetom Pibernikom je izjavil: »Pisanje se je naselilo vame že v otroški dobi in nikoli ni izšlo iz mene.« (Pibernik 1983: 32) Svojo prvo novelo *Črni šahovski konj* je objavil leta 1933 v Mladiki.

Helga Glušič uvršča v prvo obdobje Zupanovega ustvarjanja dela, ki so nastala v desetletju pred vojno oziroma do odhoda v partizane. V tem obdobju je pisal kratko prozo, romane in prozne osnutke, oblikovno ter tematsko blizu psihološkemu pustolovskemu romanu s prvinami kriminalke. Večina njegove zgodnje proze je bila objavljena veliko kasneje, saj je odstopala od takratnega osrednjega toka slovenske novorealistične proze tridesetih let in sodila v stranski tok psihološke proze z ekspresionističnimi prvinami, ki so jo ustvarjali tudi France Bevk, Slavko Grum, Mira Mihelič, Bratko Kreft in drugi.

Drugo obdobje pisateljevega razvoja je tesno povezano s partizanstvom in odporniškimi gibanjem. Na osvobojenem ozemlju v Črnomlju je po opravljenem gledališkem tečaju za partizanski oder napisal štiri propagandne igre (med njimi pomembnejši *Rojstvo v nevihti* in *Jelenov žleb*), med vojno je izšla novela *Andante patetico* s podnaslovom *Povest o panterju Dingu* (1944) ter enodejanki *Tri zaostale ure* (1944) in *Punt* (1945). Roman, ki sodi v drugo obdobje Zupanovega romanopisja, nosi naslov *Vrata iz meglene mesta* (1946–1947), a je bil objavljen šele leta 1968.

Leta 1947 je prejel Prešernovo nagrado za dramo *Rojstvo v nevihti*, ki jo je začel pisati že jeseni 1943, prvič je bila uprizorjena 9. novembra 1945, v knjižni obliki pa je izšla junija istega leta. Zadnje njegovo delo, ki je bilo objavljeno, preden so ga obtožili in zaprli, je bila drama *Stvar Jurija Trajbasa* (1947) (Glušič 2002: 81).

V tretje, Zupanovo najbolj plodovito obdobje uvrščamo dela, ki so nastala po njegovem prihodu iz zapora. V tem času je objavo doživelo tudi več njegovih del, ki so nastala dvajset, trideset let prej. *Potovanje na konec pomladi* je na primer Zupan napisal leta 1940, objavljen pa je bil leta 1972, *Klement* je bil napisan v letih 1941–1942, objavljen pa leta 1974.

Literaturo, ki je nastala v Zupanovem tretjem ustvarjalnem obdobju, je praktično nemogoče ločiti od njegove osebne zgodbe, saj so romani izrazito avtobiografski (Kos 1993: 7), zanjo je značilen prvoosebni pripovedovalec, ki ga zaznamuje »boj proti absurdnosti in apatičnosti družbe, v katerem moški pustolovščino poistovetijo z žensko, žensko z erotiko, erotiko s pisanjem, pisanje pa z življenjem« (Zupan Sosič 2004: 157).

Prav ta individualni upor zoper nesmiselne družbene norme je tema njegovega zrelega opusa, petih romanov, ki so izšli med leti 1978 in 1988. Najpomembnejši Zupanovi romani so *Komedija človeškega tkiva* (1980), *Menuet za kitaro* (1975), *Levitan* (1982), *Igra s hudičevim repom* (1978) in *Apokalipsa vsakdanjosti* (1988), ki povzamejo in zaokrožijo tako Zupanovo literarno ustvarjanje kot tudi življenje. Z njimi Zupan piše življenje, ne literaturo, kot je to počel tudi Henry Miller, literat, po katerem se je Zupan nedvomno zgledoval in ga občudoval. (Matajč 2001: 324) Posebnost Zupanovih prvoosebni pripovedovalcev je vitalnost, ki se odraža tako na telesni ravni – prekomerna seksualnost, erotomanstvo in pustolovstvo – kot tudi na duhovni ravni – radovednost, vedoželjnost, nenasitna bralna strast, spraševanje o smiselnosti vsega, kar človeka obkroža (Kos 1993: 9).

Komedija človeškega tkiva je časovno umeščena v čas pred drugo svetovno vojno, *Menuet za kitaro* ima sicer dve časovni ravnini, med drugo svetovno vojno in dvajset let po njej, *Levitan* se dogaja v zaporu, v času po drugi svetovni vojni, ko je partija obračunavala in zapirala drugače misleče. To je tudi prvi Zupanov roman, kjer se pojavi junak, ki nima enakovrednega partnerja. *Igra s hudičevim repom* opisuje življenje nesrečno poročenega para, zadnji, nedokončani Zupanov roman *Apokalipsa vsakdanjosti*, pa je izšel posthumno in opisuje življenje ostarelega moškega.

Večina Zupanovih romanov je še pred vojno in tudi potem, ko je bil izpuščen iz zapora in imel težave z objavo svojih del, v rokopisu krožila »med ljubljansko literarno, umetniško in bohemsko družčino svobodomiselnih izobražencev« (Pogačnik in drugi 2001: 166), kar priča o tem, da je »literarno življenje na Slovenskem potekalo tudi zunaj prevladujočih slogov ter da se je že pred vojno in med njo začela oblikovati modernistična proza, ki se je lahko razvila šele v šestdesetih letih« (Pogačnik in drugi 2001: 166).

Edina pesniška zbirka, ki je izšla za časa njegovega življenja, nosi naslov *Polnočno vino* (1973). Leta 2006 je izšla zbirka sedmih knjig *Pesmi iz zapora*, ki jo je zbrala in uredila Zupanova prijateljica Ifigenija Simonović.

Tudi po izpustitvi iz zapora se je ukvarjal s pisanjem dramskih besedil. Njegova drama *Bele rakete lete na Amsterdam* je na skupnem natečaju treh gledališč iz današnje Srbije bilo nagrajeno in uprizorjeno v gledališču v Beogradu, Nišu in Novem Sadu. Uprizoritev je drama doživela tudi v SNG Nova Gorica in Prešernovem gledališču Kranj.

Pisal je tudi mladinske povesti in pravljice, med katerimi bi posebej omenila *Potovanje v tisočera mesta* (1983), *Plašček za Barbaro* (1986) in *Pravljico o črnem šejku z rdečo rožo* (2011).

5. AVTOBIOGRAFIJA IN AVTOBIOGRAFSKI ROMAN

Izraz avtobiografija je grškega izvora, zložen iz besed *autós* (sam), *bíos* (življenje) in *gráfein* (pisati), vendar se je začel uporabljati šele ob koncu 18. stoletja, v Oxfordovem angleškem slovarju se je termin avtobiografija pojavil leta 1809. V Kartoteki literarno-teoretskih terminov na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU je prva raba termina avtobiografija zabeležena šele ob koncu prve tretjine 19. stoletja, druga pa je iz začetka 20. stoletja (Koron 2008: 7).

Pred tem sta se za besedila, kjer je avtor opisoval lastno življenje v prvi ali v tretji osebi navadno na podlagi lastnih izkušenj in dogodkov, uporabljala termina izpovedi in memoari. Termin izpoved se je uporabljal predvsem za besedila, v katerih je avtor opisoval lastno zasebno življenje z večjim poudarkom na lastnih čustvih, skrivnostih in frustracijah. Najpomembnejši deli tega žanra sta *Izpovedi* sv. Avguština iz leta 397 in *Izpovedi* Jeana Jacquesa Rousseauja s konca 18. stoletja (Bošnjak 2008: 37).

V zadnjih petdesetih letih se je zanimanje literarne vede za besedila z avtobiografskimi prvinami povečalo in v zadnjih desetletjih zasedlo mesto, ki sta ga v prvi tretjini prejšnjega stoletja zavzemala pesništvo in romanopisje. Povečala se je tudi produkcija avtobiografij v slovenskem literarnem prostoru, kar bi lahko bil odraz težkih zgodovinskih obdobij (druga svetovna vojna, povojni politični procesi), ki navadno povzročijo nov val produkcije avtobiografskega žanra (Sozina 2011: 280–281).

Povečana produkcija avtobiografij je okrepila tudi zavest o pomembnosti tega žanra, ki ga je literarna stroka v preteklosti pogosto označevala kot polliterarnega, nefikcijskega in nekanoničnega. Umeščanje avtobiografije zunaj ožjega področja literature temelji na kriteriju fikcijskosti, ki izhaja še iz Aristotelove delitve na pesniško in zgodovinsko pripoved, pesniki naj bi spodbujali domišljijo, pisci zgodovinskih zgodb pa naj bi sporočali resnico in dogodke, kot so se resnično zgodili. Avtobiografije so zato imele sprva predvsem vrednost historičnega dokumenta, kjer je bila pomembna vsebina, ne pa to, kako so informacije posredovane (Koron 2003: 69–70).

Avtobiografija se je v zahodnoevropskem in angloameriškem prostoru kot predmet preučevanja tudi drugih družboslovnih in humanističnih ved uveljavila že v 19. stoletju, medtem ko se je na Slovenskem šele v zadnjih treh desetletjih. Pomemben mejnik v raziskovanju avtobiografij je naredil Wilhelm Dilthey (1833–1911), ki je v avtobiografiji

videl najvišjo in najnazornejšo obliko razumevanje življenja, ker je po njegovo konkretno in subjektivno doživetje sveta izhodišče historične zavesti. Njegove študije je nadgradil šele njegov učenec in zet Georg Misch (1878–1965) z delom *Geschichte der Autobiographie* (1907) (Koron 2008: 8).

Na Slovenskem se je z avtobiografijo na teoretski ravni prvi ukvarjal Ivan Pregelj, ki jo je opredelil kot podskupino »biografske proze« skupaj z zgodovinsko in opisno-poučno prozo, vse tri pa je umestil v skupino znanstvene in šolsko-vzgojne proze. Tudi z uveljavitvijo strukturalistične smeri v šestdesetih letih je avtobiografija ostala zunaj ožjega zanimanja literarne vede oziroma se je pojavljala le ob robu, pri obravnavah memoaristike in vojne tematike ter generacijskih romanov med vojnama (Koron, Leben 2011: 9).

V sedemdesetih letih dvajsetega stoletja se je v nemškem literarnem prostoru oglasila pisateljska generacija (Peter Weoss, Christa Wolf, Bernward Vesper), ki je odraščala v času nacizma. S svojimi deli je ta generacija prekinila molk o tem obdobju, ki je trajal od konca druge svetovne vojne, in prinesla pluralizacijo »avtobiografskega pisanja, ki se je vse bolj odmikalo od tradicionalno razumljene avtobiografije kot sklenjene individualne zgodovine in postavilo v ospredje posameznikovo vpetost v družinske in družbene razmere ter iskanja in krize osebne identitete« (Leben 2011: 293).

Na Francoskem je Andre Gide ob svojem pisanju podvomil, da je mogoče kompleksnost življenja zaobjeti in izraziti v literarnem delu, okvire tradicionalne avtobiografije pa je presegel Michel Leiris s svojim psihoanalitičnim in surrealističnim romanom *L'âge d'homme*. V znamenju eksistencialističnih in (post)strukturalističnih tokov so nastali tudi avtobiografski romani Simone de Beauvoir in Sartrova avtobiografija, ki temelji na avtorjevih zapisih iz petdesetih let. Roland Barthes je v svoji antiavtobiografiji z naslovom *Roland Barthes par Roland Barthes* skušal preplesti biografske spomine, refleksije in teoretske poglede, ki se dotikajo žanra avtofikcije.

Omenjeni nemški in francoski pisci avtobiografij so prelomili s celovitostjo in kronologijo tradicionalne avtobiografije, z enačenjem empiričnega, pišočega in ubesedenega jaza ter s tem ustvarili žanrsko hibridna besedila, v katerih se meje med preteklim in sedanjim, realnim in imaginarnim ter literarnim, osebnim in javnim medsebojno prelivajo (Leben 2011: 294–295).

Povečana produkcija besedil z avtobiografskimi prvini je prinesla spremembo v sami strukturi besedil, njihovi funkciji in tudi teoretskem pristopu do njih. V sedemdesetih in

osemdesetih letih prejšnjega stoletja so bili v Nemčiji, Franciji in ZDA postavljeni temelji raziskovanju formalnih zakonitosti avtobiografije kot žanra (Bošnjak 2008: 39).

Francoz Philippe Lejeune je v svoji knjigi *L'Autobiographie en France* (1971) postavil tezo, da je bistvo avtobiografske literature »avtobiografski pakt«, ki se vzpostavi med avtorjem in bralcem. Avtor s svojim imenom in avtentičnostjo jamči za verodostojnost lastnega početja, naloga bralca pa je, da ta pakt in avtorjevo avtentičnost recepcijsko ovrednoti.

Lejeunovo recepcijsko odvisnost avtobiografije je nadgradila Linda Anderson s knjigo *Autobiography* (2001), v kateri ugotavlja, da je odvisnost od recepcije ena največjih težav avtobiografskega žanra. Za Lindo Anderson so glavne značilnosti avtobiografije avtorstvo, samopredstavitve in razlikovanje med faktografijo in fikcijo. Povzame tudi glavni Lejeunov pogoj za opredelitev nekega teksta kot avtobiografskega z identifikacijo med avtorjem, pripovedovalcem in glavno osebo, a z razliko, da identifikacija ne more biti popolna, razen če je to intenca avtorja. Prav koncept intence je vedno prisoten v sodobnih definicijah avtobiografije. Intencionalnost pomeni, da avtor s svojim podpisom zagotavlja resnico in vsebino. Avtobiografija je tako vpeta med avtorjevo poštenostjo in njegovo intenco (Bošnjak 2008: 41).

Slovensko avtobiografsko pisanje v sedemdesetih in osemdesetih letih ni zaostajalo za francoskim in nemškim, čeprav je imelo svoje zgodovinske, družbene in politične posebnosti. Pomemben del slovenske kolektivne zavesti v povojni Jugoslaviji je bila zmaga nad fašizmom in nacizmom, ki se je po koncu druge svetovne vojne ubesedila v produkciji pričevanjske literature, ki je poleg partizanskega boja obravnavala tudi usodo pregnancev, talcev in taboriščnikov, kljub temu da vodilni tok literature pod vplivom graditeljskega aktivizma ni bil naklonjen subjektivni izpovedi avtobiografske literature. Po sporu z informbirojem so se notranjepolitične razmere v Jugoslaviji zaostrovale, komunistična oblast pa je s svojo politiko iskanja in odstranjevanja notranjih sovražnikov povzročila nove travme oziroma celo družbene tabuje (Leben 2011: 295).

Konec petdesetih let je v Jugoslaviji prišlo do postopne liberalizacije na vseh področjih, še posebej na področju kulture in cenzure. Do večjega preloma v avtobiografskem pisanju je prišlo šele v poznih sedemdesetih in osemdesetih z izidom literarnih del Jožeta Javorška, Vitomila Zupana, Lojzeta Kovačiča, Tarasa Kermaunerja in Marjana Rožanca, s katerimi so avtorji presegli tradicionalne razmejitve med fikcijskimi in nefikcijskimi zvrstmi ter pripomogli k nastanku žanrskih hibridov, esejizaciji literature in vračanju k osebni,

subjektivni in intimni izpovedi ne glede na družbene in politične konvencije. Predvsem Zupan, Kovačič in Rožanc so v svoji literaturi vključili motive spolnosti in erotike kot umetniške motive in s tem prenovili tudi podobo slovenske vojne proze, k čemur sta pripomogla tudi avtobiografska romana Petra Božiča *Očeta Vincenca smrt* in Jožeta Snoja *Gavženhrub* (Leben 2011: 303–304).

Raziskovanje avtobiografij in avtobiografskih besedil na Slovenskem se je v zadnjih letih spremenilo, poleg literarne vede se jim posvečajo tudi druge znanstvene discipline. O avtobiografijah sta nastali dve obširni interdisciplinarni publikaciji. Najprej je leta 2008 izšla dvojna številka *Jezika in slovstva*, v kateri so bile na enem mestu zbrane razprave o avtobiografijah in avtobiografski literaturi, s katerimi so avtorji želeli osvetliti avtobiografsko tematiko z različnih teoretskih, metodoloških in praktično-aplikativnih vidikov. Leta 2011 pa je izšel še monografski zbornik z naslovom *Avtobiografski diskurz*, ki je nastal po mednarodni konferenci *Slovenska avtobiografija* iz leta 2009.

Janko Kos uvršča avtobiografijo v polliterarne zvrsti, ker v njih prevladuje spoznavna ali etična funkcija in na mesto literarno-umetniške strukture besedila vstopi teoretično-miselna ali praktično-etična struktura, ki je bolj naravnana k bralcu (Kos 1983:166).

V slovenskem prostoru se v zadnjih letih raziskovanju avtobiografij največ posveča Alenka Koron, ki avtobiografijo uvršča v prostor med literarne in neliterarne zvrsti, žanrsko pa med nefikcijske žanre, ki po njenem mnenju lahko veljajo tudi za umetniško prozo. V isti prostor poleg avtobiografij uvršča še aforizme, biografije, pisma, dialoge, eseje, fragmente, pridige, literarne potopise, dnevnike in spomine. Alenka Koron se zavzema tudi za uporabo termina avtobiografskosti, ki ima zanjo širši pomen kot avtobiografija in diferencira tudi različne druge, predvsem fikcijske žanre, kot so roman, novela, kratka proza, črtice (Koron 2003: 82).

Julija A. Sozina v nasprotju z Alenko Koron priznava obstoj leposlovne avtobiografije, ki jo ločuje od avtobiografskega žanra in ima tudi ožji pomen. V svoji razpravi *Avtor in glavna literarna oseba v slovenskem avtobiografskem romanu sedemdesetih in osemdesetih let 20. stoletja* je v izbranih sodobnih slovenskih romanih analizirala odnose med avtorjem literarnega dela in glavnim junakom ter ugotavljala stopnje avtentičnosti glavne osebe z avtorjem. Njeno mnenje je, da »avtor s pomočjo svojega junaka rešuje mnoga pomembna npravstvena, zgodovinska in filozofska vprašanja. Zelo pogosto je glavna oseba avtorju podobna do te mere, da se z njim že zliva v celoto. Tak umetnostni postopek je sicer blizu žanra leposlovne avtobiografije, vendar pa izmišljeni 'jaz' glavne osebe nikdar ne postane

avtorski 'jaz', temveč ostaja na meji med spomini, premišljevanjem in umetniško domišljijo« (Sozina 2002: 199).

Andrej Leben (Leben 2007: 83–90) razume pojem avtobiografija kot oznako za besedila, ki jim je skupni imenovalec ta, da osrednji lik govori o sebi in svojem življenju. Prav to širše pojmovanje avtobiografije po njegovem mnenju pušča odprto vprašanje o razmerju med avtobiografijo in pismom, dnevnikom, potopisom, esejem ali spomini, ki največkrat ne veljajo za literaturo v ožjem smislu, ter romanom in drugimi literarnimi zvrstmi. Leben ugotavlja, da avtobiografije ni mogoče celovito vključiti v model nadzvrsti, zvrsti in žanrov in da so v slovenski literarni vedi mogoče še številne raziskovalne možnosti predvsem v dialogu z drugimi disciplinami.

Jožica Čeh (Čeh 2008: 23–26) meni, da med literarno avtobiografijo in žanrom avtobiografske pripovedne proze velikokrat ni mogoče vzpostaviti jasne razmejitve. V svojem prispevku z naslovom *Med fikcijo in resničnostjo v avtobiografski prozi* bistveno razliko med njima vidi v tem, da se avtobiografska proza lahko omeji le na posamezne ali zgolj neznatne izseke iz avtorjevega življenja in formalno imitira diskurz avtobiografije, medtem ko je avtobiografija po kronološkem zaporedju zapisana avtorjeva daljša ali celotna življenjska zgodba. Jožica Čeh povzema tudi Lejeunovo teorijo o avtobiografskem paktu, ki pa ga v avtobiografski prozi ni, zato meni, da se avtobiografska proza bere kot fikcijsko besedilo. Posebnost avtobiografske proze je prvoosebna avtobiografska proza, kjer se ne da enoznačno postaviti mejo med fikcijo in resničnostjo, saj je subjekt pripovedovanja tudi objekt pripovedovanja, kljub temu da je med pripovedujočim in doživljajočim subjektom časovna, miselna, čustvena, izkustvena razlika in se doživljajoči subjekt pojavlja kot glavna literarna oseba ter ima zunajliterarno referenco v samem avtorju.

5.1. Avtobiografski roman

Termin avtobiografski roman uporabljamo takrat, ko ima besedilo avtobiografsko formo pripovedovanja, a je tematsko svobodnejši v razmerju do faktov iz avtorjevega življenja, zato avtobiografski roman nedvoumno pripada fikciji.

Avtobiografski roman je sestavljen iz avtorjevega osebnega življenja in drugih stvari, ki so povezane z njegovim življenjem (portreti staršev, bratov/sester, drugih sorodnikov, prijateljev, nasprotnikov, znancev, zgodovinske in družbene okoliščine). Avtor iz svoje preteklosti izbira pomembnejša doživetja, sam pa je prvi subjekt, o katerem pripoveduje (Zadravec 2002: 25).

V avtobiografskem romanu izmišljeni jaz pripovedovalca nikoli ne postane avtorski, ampak je na meji med spomini in umetniškimi izmisleki. Med pripovedujočim in doživljajočim subjektom avtobiografskega romana je časovna, miselna, čustvena ter izkustvena razlika; doživljajoči subjekt je glavna literarna oseba in ima v skoraj vseh primerih zunajliterarno referenco v avtorju samem, čeprav zaradi fikcije med njima ne moremo potegniti enačaja. Na eni strani je dejstva mogoče potrditi z avtorjevim življenjem in njegovo strokovno avtobiografijo, na drugi pa lahko izjave iz avtobiografske proze spreminjajo podobo avtorja v enciklopedičnem spominu bralca (Čeh 2008: 26).

Avtobiografija in avtobiografski roman sta si sorodni literarni zvrsti, ki temeljita na življenju avtorja. Na vsebinski ravni se avtobiografski roman osredotoča na določeno časovno obdobje ali posamezne dogodke iz avtorjevega življenja, medtem ko avtobiografija zavzema celovit prikaz njegovega življenja. Bistvena razlika med njima pa je seveda fikcija.

Wolfgang Iser uporablja termin fikcijski signali, ki v besedilu predstavljajo besedilne (vzpostavitev razlike med avtorjem in pripovedovalcem, različni tipi pripovedovalcev, nerefrenčne literarne osebe, sižejska zgodba, notranji monolog), pribesedilne (naslov, podnaslov, zvrstne oznake, zunanja zgodba), kontekstualne, jezikovne in estetske znake. Prav ti fikcijski signali bralca opominjajo na njegovo fikcijskost.

5.2. Pripovedovalec

V središče teoretskih raziskav pripovedništva je pripovedovalec vstopil leta 1910 z delom Käte Friedemann, prvo pravo tipologijo pa je osnoval Franz K. Stanzel z delom *Die typischen Erzähler in der Epik*. Stanzel je opredelil tridelno shemo tipičnih pripovednih položajev in s tem treh tipov pripovedovalca: avktorialnega, prvoosebnega in personalnega. Mnogi kritiki tipologije so Stanzlu očitali, da je prvoosebni pripovedovalec poglavitna pomanjkljivost, saj vnaša novo tipološko raven pripovedovalcev (prvoosebnega, drugoosebnega in tretjeosebnega) ter da se je ukvarjal le s tipologijo pripovedovalcev romanov (Kos 1998: 2).

Janko Kos (Kos 1998: 1–20) je Stanzlovo shemo nadgradil v tri različne tridelne tipološke modele:

- prvoosebni, drugoosebni, tretjeosebni pripovedovalec;
- avktorialni, personalni, virtualni pripovedovalec;
- lirski, epski, dramski pripovedovalec.

Prva pripovedna tipologija pripovedovalcev (prvoosebni, drugoosebni, tretjeosebni pripovedovalec) je ahistorična, saj je utemeljena že s samo strukturo jezika. Prvoosebni in tretjeosebni pripovedovalec sta se v zgodovini svetovne literature do modernizma enakovredno izmenjevala. Drugoosebni pripovedovalec se je uveljavil v obdobju eksistencializma, modernizma in postmodernizma.

Druga pripovedna tipologija po Kosu (avktorialni, personalni, virtualni pripovedovalec) tipizira pripovedovalce glede na pripovedno perspektivo in pripovedovalčevo gnoseološko naravnostjo ter epistemološko vrednostjo. Avktorialni pripovedovalec se dviga nad pripovedne osebe in dogajanje, ves čas ima pregled nad vsem, kar se dogaja in je v tem smislu vseveden. Personalni pripovedovalec je postavljen v samo pripovedno dogajanje, v eno od pripovednih oseb ali ob njihovo stran, zaradi česar je pripoved personalna, ne pa nadosebna ali neosebna. Virtualni pripovedovalec je značilen za postmodernistična literarna dela. Zunanja značilnost teh del je, da posnema, igra, simulira vlogo avktorialnega ali personalnega pripovedovalca, zato da z njuno pomočjo gradi svetove, ki so sicer mogoči, ne pa nujno resnični. Avktorialni pripovedovalec je značilen za tradicionalno pripovedništvo, epe, romane in novele, racionalistične, naturalistične, simbolistične in novoromantične pripovedi do konca 19. in začetka 20. stoletja. Meja med avktorialnim in personalnim pripovedovalcem praviloma

predstavlja ločnico med tradicionalnimi smermi 19. stoletja in modernizmom oziroma v širšem smislu z modernim romanom.

Tipologija lirskega, epskega in dramskega pripovedovalca je v literarni teoriji razmeroma najmanj izdelana, čeprav segajo razlage o njihovih funkcijah že v začetek antike in je zaradi tega ravno ta tipologija najstarejša. Platon je v knjigi *Država* opredelil tri tipe pripovedi (lirika, epika, dramatika) in s tem opozoril na možnost treh različnih tipov pripovedovalca (lirskega, epskega in dramskega). Lirski pripovedovalec govori o čisti subjektivnosti svojih pripovednih oseb in ostaja na ravni notranjega govora. Epski pripovedovalec enakovredno, vsestransko in sočasno pripoveduje o vseh možnih plasteh resničnosti. Dramski pripovedovalec je omejen na dialoge in monologe, ki so namenjeni zunanjemu sogovorniku, priči ali poslušalcu. Ta tip pripovedovalca izpušča pripovedne opise, orise in poročila, izpuščeno je vse tisto, kar bralec izve iz didaskalij.

V avtobiografiji je najpogostejši prvoosebni pripovedovalec ali tako imenovani »jazovski«
pripovedovalec, čeprav je med pripovedujočim in doživljajočim jazom časovna razlika, razlika v izkustvu in zrelosti, zato avtobiografski pripovedovalec ne more biti personalni pripovedovalec, ki pa je možen v avtobiografskem romanu.

Pripovedovalec avtobiografskega romana je lahko prvoosebni, drugoosebni ali tretjeosebni. Gerard Genette meni, da je v prvoosebnih avtobiografskih romanih fokus na izkustvu osebe, zato je eden od tipičnih kriterijev fikcijskosti prav notranja fokalizacija (Koron 2003: 68).

Franc Zadavec (Zadavec 1991: 51–56) je pri analizi slovenske sodobne pripovedne proze ugotovil, da je prvoosebni pripovedovalec izpodrinil tretjeosebne. Ta preobrat v sodobnem slovenskem romanu ni pomenil konec analitičnega in kritičnega odnosa do sebe in do družbe, prinesel pa je vstop osebnega in avtobiografskega v roman. Prvoosebna pripoved je izraz notranjih, psiholoških umetnostnih zakonov in obramba subjekta pred dogmatskimi vrednotami, ki preprečujejo osebno, postavljajo skupinsko moralo pred osebno odgovornost, poetiko in estetiko nad neponovljivo osebno ustvarjalnost. »Jaz«
pripoved temelji tudi na volji, da subjekt ohrani svojo identiteto v množičnem subjektu. Zadavec opozori na dva različna tipa prvoosebne pripovedovalca, izmišljenega in avtobiografskega oziroma konkretnega. Izmišljeni pripovedovalec je neka oseba, ki pripoveduje zgodbo prvoosebno, a se izogiba dokazljivih podatkov o sebi in drugih, pripoveduje brez »zgodovinskih«
imen. Čas in dogajalni prostor sta lahko imenovana, torej sta »zgodovinska«.

Avtobiografski prvoosebni pripovedovalec torej pripoveduje o sebi, bližnjih in času z neke zrele točke, razkrita so imena »zgodovinskih« oseb, znana sta dogajalni prostor in čas.

6. EROTIČNA LITERATURA

Erotični literaturi kljub svoji starosti, stara je namreč več kot dva tisoč let, literarna veda do sedaj ni posvetila veliko pozornosti. Nekaj več zanimanja za tovrstno literaturo se je pojavilo v zadnjih stotih letih, a je še vedno pahnjena na obrobje literature, kar bi lahko pripisali pojmovanju same erotike v zahodni civilizaciji in njene vpetosti v zahodno filozofijo (teologijo) in znanost, za kateri je veljalo, da je smisel človeškega obstoja hladna in racionalna presoja (Šadl 1999: 9).

V filozofiji so bila čustva in z njimi povezane strasti dolgo predmet zanimanja le kot dihotomno nasprotje razuma. Filozofe antike, srednjega veka in moderne je zanimalo predvsem to, kako lahko razum presega, obvladuje in nadvladuje čustva in strasti. Do preobrata v pojmovanju čustev je prišlo v poznem 20. stoletju. Zdenka Šadl trdi, da »[ž]ivimo v zgodovinski dobi, ki jo lahko imenujemo 'doba čustev'« (Šadl 1999: 10).

S tematiko erotike literarna teorija razlikuje tri različne žanre literature: ljubezensko, erotično in pornografsko literaturo, vendar se med njimi ne da potegniti jasne ločnice, saj se velikokrat prepletajo ena z drugo.

Za ljubezensko in erotično literaturo je značilno ljubezensko čustvovanje, pri prvi je ljubezen povzdignjena na raven duhovnosti, čustvenosti in intelektualnosti, druga pa poudarja čutno ljubezen, kjer je v ospredju telesna ljubezen, ki tudi največkrat poglobi emocionalno-intelektualno vez med ljubimcema (Zupan Sosič 2008: 137). Pornografsko literaturo uvrščamo v trivialno literaturo in kot taka velja za ceneno, plehko in literarno manj kvalitetno literaturo (Hladnik 1983: 35). Edini namen pornografske literature je spolno vznemirjenje, ki je značilno tudi za erotično literaturo, vendar je tu spolno vznemirjenje le nakazano, zato ga bralec spremeni oziroma doživlja kot estetski užitek.

Omenjeno literarno razlikovanje med ljubezensko, erotično in pornografsko literaturo izvira iz kulturološkega oziroma sociološkega in filozofskega razlikovanja med ljubeznijo, erotiko in pornografijo. Ljubezen je najširši pojem, znotraj te je erotika, ki je vezana na biološko zasnovano ljudi. Erotika ne odlikuje vsakega spolnega odnosa. V literaturi erotični klimaks sestavljajo retardacije, ki zadržujejo »erupcijo čutno intenzivnejših (jezikovnih) mest, obenem pa besedilo nenehno polnijo z eksplozivno dinamiko« (Zupan Sosič 2008: 138).

Filozof Georges Bataille (Bataille 2001: 269) v svojem delu *Erotizem* trdi, da je erotizem vprašanje vseh vprašanj in da je erotično izkustvo, če izvzamemo mistično izkušnjo, najmočnejše izkustvo človeka in zato vrhunec človeškega duha.

Roland Barthes pri razlikovanju med erotično in pornografsko literaturo upošteva, kako literatura vpliva na bralca. Po njegovih ugotovitvah erotika vzbuja domišljijo, medtem ko pornografija telo, ker v pornografskih besedilih ni prostora za domišljijo, saj je ukinjen subjekt, pomemben je le objekt – spolni junak. Pri njem so najpomembnejše njegove fizične lastnosti (velikost, barva, vlažnost, vonj, trdnost in druge lastnosti posameznih delov telesa). Postopek, ko so literarne osebe zreducirane na zunanje lastnosti oziroma na telesne dele, imenujemo pornografska redukcija literarne osebe. Njeno nasprotje je pornografska ekstenzija, ko se spolni subjekt razširi na vse dele in snovi človeškega telesa, spolna vloga pa se prenese tudi na različne človeške tekočine in izločke, kot so kri, znoj, slina, plini, iztrebki itn. (Zupan Sosič 2008: 139)

7. LEVITAN

Roman *Levitan* naj bi Zupan končal že leta 1973 (po Kermaunerjevi navedbi je nastal leta 1970), a je zaradi teme in strahu založnikov izšel šele leta 1982. (Glušič 2002:100) V tem času se je v javnosti in literaturi še relativno malo govorilo o političnih zapornikih. Roman *Levitan* je eno prvih literarnih del z zaporniško tematiko, zato je bil ob izidu zelo iskan in bran. Ena posebnosti tega zaporniškega romana je nadčasovnost, saj zapornik mučenja in takratne politične opcije ne obsoja, s čimer se razlikuje od drugih podobnih literarnih del. Taras Kermauner je roman uvrstil med deset najpomembnejših slovenskih romanov (Kermauner 2014: 347).

Naslov romana si lahko razlagamo na več načinov. Prvi je povezan z biblijskim leviatanom, ki predstavlja velikansko morsko pošast (Jakob Levitan se v zaporu – fakulteti prelevi v pošast znanja), istoimenski naslov ima tudi delo angleškega filozofa Thomasa Hobbesa, v katerem sta obravnavana vladajoči razred in ljudstvo, ki sta med seboj v neprestanem boju za oblast (upor političnega zapornika proti upravi zapora, oblasti in družbi nasploh). Drugi pomen lahko najdemo v glagolu leviti se (z opravljanjem izpitov na zaporniški univerzi se Jakob Levitan spreminja, postaja bolj izobražen človek) ali levitacija (Jakob Levitan ne dopusti, da mu zapor odvzame notranjo svobodo in se dviga nad vse, kar ga obkroža).

7.1. Zgodba

Levitan je zgodba o Jakobu Levitanu, pisatelju in bivšem partizanu, ki je aretiran zaradi poskusa umora neznane ženske, nenavadnih spolnih praks in neprestanega smešenja komunistične partije. Prvoosebni pripovedovalec, Jakob Levitan, zapor doživlja kot univerzo, na kateri je potrebno opraviti veliko jetniških izpitov. Velikokrat omeni, da so ljudje, ki so se dokopali do jetniške diplome, »prison graduated« (Zupan 2001: 7).

Pripovedovalec se je znašel v preiskovalni samici, ker je v veseli družbi nekemu visokemu znancu po telefonu posredoval novico švicarskega radia o Titovem odstopu (Zupan 2001: 9). Že takoj po prihodu v samico se zave, da mora ohraniti življenjsko voljo, kar počne predvsem s pisanjem, učenjem, opravljanjem izpitov na zaporniški univerzi in podoživljanjem erotike. S pisanjem ustvarja tolažilno distanco do svojih negativnih občutij (tesnobe, groze, postopnega psihofizičnega propadanja), pomeni mu pa tudi upor zoper zaporniška pravila. Papir in svinčnik sta v zaporih prepovedana, on pa kljub temu vedno najde način oziroma si pripomočke za pisanje naredi kar sam. »Pero pisatelju ni sredstvo, temveč organ,« (Zupan 2001: 332), prvi organ, ki mu omogoča preživetje.

Druga stvar, ki Levitanu omogoča, da se lažje spopada z zaporom, je spolnost. Roman je poln opisov njegovih preteklih spolnih izkušenj, zaporniških seksualnih fantazij in tudi refleksij o tem, kakšen je položaj spolnosti v socialistični družbi.

Zapor Levitanu predstavlja le fizično omejitev (govorice, ki so se širile po Ljubljani, da ga bodo aretirali, ga niso zanimale, kljub temu da je imel čas, da pobegne iz države, tega ni naredil, na koncu romana celo izvemo, da je med prestajanjem kazni pogosto odšel iz zapora in se vanj prostovoljno vračal) in prav skozi to omejitev spozna, kako neverjetna in brezmejna je lahko notranja svoboda, ki ti je nihče (tudi zapor) ne more vzeti.

7.2. Pripovedovalec

Prvoosebni pripovedovalec romana Jakob Levitan, alter ego pisatelja Vitomila Zupana, je podoba nevezanega intelektualca, skeptičnega iskalca in neutrudnega zanikovalca znanega. Pripovedovalec se skozi roman uči in opravlja izpite na zaporniški univerzi, zato je roman poln zgledov iz zgodovine, filozofskih esejističnih vložkov, citatov pisateljev, znanstvenikov, filozofov, lahko bi rekli, da pripovedovalec uporablja celo dva jezika, umetniškega in znanstvenega, ki se dopolnjujeta in skupaj tvorita celoto (Sozina 2002: 205). S tem sta ustvarjeni tudi dve pripovedni ravni: memoarsko-kronikalna in reflektivno-esejistična. Prvo sestavljajo odlomki pričevanj o zaporniškem življenju (metode mučenja in zasliševanja, opisi zaporniškega vsakdanjika, doživljanje tesnobe in upor zoper njo s seksualnimi fantazijami, pisanjem in vsesplošnim uporom). Sem spadajo tudi opisi pogovorov s sojetniki, iz katerih se razvijejo vložne življenjske zgodbe posiljevalcev, piromanov, morilcev in drugih kriminalcev. Prav ti opisi, ki sprva služijo kot kronika zaporniške kulture, preidejo v reflektivno-esejistično raven romana, ker postanejo za Levitana študijski primeri človeške narave.

Reflektivno-esejistično raven pripovedi v romanu predstavljajo Levitanova razmišljanja o življenju, filozofiji, družbi, odnosih med ljudmi, literaturi, zgodovini ... Meni, da je zapor »retorta, v kateri je mogoče študirati vse dobe človeške zgodovine in sploh vso modrost in norost človeštva« (Zupan 2001: 138). Skozi zaporniško izkušnjo pripovedovalec pride do spoznanja, da je svoboda stvar duha, to pa lahko doseže le z učenjem, s tem pa želi »presekati vsako 'zgodovinsko gledanje' in postaviti stvari tja, kjer jim je mesto. V meso in kri« (Zupan 2001: 195).

Pomembna ugotovitev pisatelja je, da so današnje družbe »urejene po metodi dresure državljana, na štirih prvinskih čustvih, natanko tako kakor šolajo pse v dresurnih šolah. Strah pred kaznijo, vzbujanje poželenja po nagradi pa tudi vzbujanje jeze na sovražnika in žalosti nad grehi. Zato imamo pravo, ki kaznuje (pa tudi teror), plačilne sisteme (pa tudi podkupovanje), politično hujskaštvo in krize« (Zupan 2001: 65). Kljub temu pa se sam zavzema za družbo, ki bi temeljila na svetlih čustvih, izpolnjevala svetle želje posameznika (želja po demokraciji, normalnih odnosih med ljudmi, odgovornosti pri oblastnikih) (Zupan 2001: 65).

Jakob Levitan svojo zaporniško izkušnjo namenja bralcu, tega pa protagonist v nekaterih delih tudi dobesedno nagovori: »To misel naslavljam morebitnemu bralcu teh mojih zapiskov ...«

(Zupan 2001: 245). Poučuje ga lahko, ker se je znebil zaslepljenosti doživljajočega subjekta, in ravno v tem se ta roman zelo razlikuje od podobnih literarnih del nekaterih zapornikov. Bralca skuša opremiti z življenjskim orodjem, a se hkrati zaveda, da mora določene podatke zamolčati, »da ne bi služil jetniškim upravam, ki marsičesa ne poznajo« (Zupan 2001: 78). Pripovedovalec bralca razume kot prihodnjega sodelavca v zaroti proti tem, ki so moralo uvedli in jo izrabljajo kot sredstvo za vladanje nad ljudmi.

Jasno popiše hierarhijo v zaporu, od te, ki jo uvaja uprava, do te, ki velja med zaporniki samimi. Na dnu zaporniške hierarhije so politični zaporniki, takšni, kot je Levitan sam: »Videli smo, da je vse v bistvu v vseh arestih enako, samo da pri nas nisi samo zaprt, temveč si tudi v neprekinjeni preiskavi, tudi če si že deset let notri, če si politični jetnik, kar se uradno pravi 'politični kriminalc' za razliko od zasebnega in gospodarskega kriminala.« (Zupan 2001: 9)

Zaporniška izkušnja je pripovedovalcu omogočila poleg spoznavanja vsega, kar nas obkroža, predvsem spoznavanje samega sebe. Svobodo je našel v spolnem človeškem bistvu, saj je prepričan, da različne spolne prakse ustvarjajo tudi mehanizme celotne družbe. S svojimi spoznanji se dviga nad vse kot leviatan, ki se ga bojijo celo upravniki zapora, saj vedo, da je Levitan odhajal iz zapora in se vanj vračal, ne vedo pa, kako je to počel in zakaj se je vračal.

Levitan svojo zaporniško izkušnjo zaokroži z mislijo: »Iz kaosa si se zložil v Jakoba Levitana. Razkrojil si se v kaos. In zdaj se boš moral ponovno sestaviti, trenutek novega rojstva se bliža z neusmiljeno naglico.« (Zupan 2001: 336)

V zaporu se ni rodil na novo, ampak: »samo nastal sem spet po Freudu, po Wellsu, po Jakobu Levitanu« (Zupan 2001: 336).

7.3. Avtobiografskost v romanu *Levitan*

Vitomil Zupan je za svoja literarna dela uporabil veliko avtobiografskih dejstev, kar je tudi potrdil v intervjuju s Francetom Pibernikom: »Nekdo je nekje nekoč rekel čisto pametno: kaj je treba pisati življenjepise pesnikov in pisateljev, ko je vendar njihovo delo njihova prava biografija.« (Pibernik 1983: 32) Kljub temu pa za njegova dela ne moremo reči, da so čiste avtobiografije, saj se resničnost prepleta s fikcijo, včasih pa ne moremo niti potegniti prave ločnice med obema, zato bi njegove romane lahko opredelili kot avtobiografske romane.

Zaradi velike stopnje avtobiografskosti so bili njegovi romani vedno zelo pričakovani in brani, kar je odraz recepcije avtobiografij in avtobiografskih tekstov pri bralcih, ki se radi naslanjajo »ob javnem razkrivanju intimnih podrobnosti iz življenj znanih oziroma prepoznanih osebnosti« (Koron 2003: 66).

Že podnaslov *Roman ali pa tudi ne* bralca napeljuje na to, da bi roman lahko brali kot pravo avtobiografijo. Tudi sam Zupan je na vprašanje v intervjuju z Manco Košir, ali je knjiga »prehuda« za izid odgovoril: »Docela resnicoljubna je, prepovedal sem ji vsako tendenco, kar rečem, lahko dokažem.« (Košir 1981: 793) Tudi prvoosebni pripovedovalec romana o literaturi in življenju razmišlja podobno: »Torej literatura: a ne izmišljena, leposlovna godlja, temveč zapis življenja samega. Pisati življenje! V brk življenju samemu, okrasti pekel in nebo in ustvarjati dela, ki bodo rastle kakor trava.« (Zupan 2001: 200)

Roman *Levitan* popisuje Zupanovo zaporniško izkušnjo; med prvoosebni pripovedovalcem Jakobom Levitanom in Vitomilom Zupan lahko potegnemo kar nekaj vzporednic. Tudi kratek življenjepis, ki ga Levitan poda na začetku romana, je skladen z dotodanjim življenjem samega Zupana (pred vojno je bil uporen študent, med vojno partizan, nekdanji boksar, prejemnik Prešernove nagrade).

Povod za Levitanovo aretacijo je prav tako enak Zupanovemu: »Kako naj me sodijo zaradi tistih vicev, ki sem jih zbijal?« (Zupan 2001: 8) Vic, o katerem govori, je bila potegavščina, ki si jo je Zupan s prijateljem (Dušanom Pirjevcem) privoščil nekega večera po skupnem popivanju, ko sta iz javne govorilnice poklicala Lada Kozaka. V *Levitanu* je avtor o šali napisal: »Najbolj vražjo šalo smo vrgli v svet prejšnji večer. Telefonirali smo nekemu visokemu znancu, češ da je ravnokar poročal švicarski radio, da je Tito odstopil. Bila je situacija nekaj časa po slovitim informbiroju, nekaj je bilo baje res v zraku – in bilo je

tekanja, pa bledih obrazov, republiška vlada je 'pokala' in skoraj pobegnila, tako smo izvedeli veliko kasneje. Ampak zakaj so hudiči verjeli?» (Zupan: 2001: 9)

Poleg tega so Zupanu očitali še druge zločine, v romanu je svojo obtožnico opisal tako: »Strahotna nemorala in perverznost, poizkus umora, poizkus posilstva – in kar iz tega nujno izhaja – sovražna propaganda, izdaja domovine in špijonaža. Tri, štiri strani.« (Zupan 2001: 67) Tudi višina kazni, na katero obsodijo Jakoba Levitana, je podobna Zupanovi kazni: »V imenu ljudstva' sem dobil sprva 15 let, kasneje so mi to zvišali na 18 let, ker sem se baje 'neprimerno vedel na sodišču'.« (Zupan 2001: 72) Tu se je pisatelj najverjetneje zmotil, saj je bil sam najprej obsojen na dvanajst let zaporne kazni s prisilnim delom, ki so jo kasneje povišali na osemnajst.

V romanu se avtor prvič na kratko dotakne nesrečnih smrti Fedorja Senekoviča in Alenke Tepina: »Predvsem sem z osemnajstimi leti do smrti obstrelil kolega, kar je preiskava kvalificirala kot 'neprevidno ravnanje z orožjem', kar je tudi res bilo. Potem se je baje zaradi mene ustrelila neka žena, zmrcvarjena pod mojim psihičnim in fizičnim pritiskom.« (Zupan 2001: 45)

Higienske in zdravstvene razmere v povojnih zaporih Jugoslavije niso bile najboljše, veliko zapornikov je zbolelo za tuberkulozo, zato so med njimi krožile tudi govornice, da so okužbe s tuberkulozo celo načrtne (Zupan 2001: 113). Potem ko je Zupan v zaporu zbolel za tuberkulozo, je preživel devet mesecev v kaznilniški ambulanti: »Devet mesecev sem visel baje med življenjem in smrtjo, od tega sem bil že nekaj mesecev v sobi za umirajoče v ambulanti, kamor so me hodili gledat šefi 'za izdržavanje kazni', češ kdaj se bom iztegnil.« (Zupan 2001: 114–115) Ker se Zupan smrti ni želel ukloniti in ker so njegovi bližnji zunaj pritiskali na oblast, so mu vendarle omogočili zdravljenje. Postal je prvi zapornik, ki je bil operiran na pljučih, o čemer piše tudi v romanu: »Bil sem prvi operiranec in tudi prva ptica znanilka prihodnjih operacij.« (Zupan 2001: 118)

Po operaciji so Zupanu znižali obsodbo iz osemnajst na petnajst let zopora; tudi Levitan je v romanu prejel odločbo, v kateri je pisalo, da se mu »zaradi bolezni podeli izredna omilitev kazni z 18 na 15 let. To je bil uspeh vseh zunanjih intervencij zame in prošenj, ki so jih proti moji volji vlagali zunaj« (Zupan 2001: 250).

Vitomilu Zupanu je iz zopora uspelo pretihotapiti štirinajst na roke sešitih zvezkov, ki so bili večinoma narejeni iz toaletnega papirja. Črnilo, ki ga je uporabljal za pisanje, je naredil iz saj,

rje in krvi, pero pa iz sirkove metle. V romanu je podrobneje opisal priprave na tihotapljenje, ko je po operaciji na pljučih v ambulanti čakal na premestitev. Medicinski sestri je predal dva zvezka poezije z jasnimi navodili, kam naj jih odnese. Tudi tihotapljenje je za pripovedovalca pomenilo »injekcijo za moralo«. (Zupan 2001: 171) Po uspešno pretihotapljenem pismu se jetnika »polasti nenavaden občutek, da je samo njegovo telo za zapahi, njegov duh pa leta svobodno, kamor hoče« (Zupan 2001: 171).

V pretihotapljenih zaporniških zvezkih je bila predvsem poezija. Zvezke je dve leti natančno preučevala in prepisovala Ifigenija Simonović, ki je leta 2006 v samozaložbi izdala Zupanovo zaporniško poezijo. Zbirko sedmih knjig (vsebuje približno 61.000 verzov) je nasloвила *Pesmi iz zapora*.

Zupanovo tihotapljenje zapiskov ni ostalo dolgo skrito; kmalu je za to izvedela tudi zaporniška uprava: »Preiskava je dognala, da sem verjetno poslal iz ječe še več materiala, kakor so sprva mislili.« (Zupan 2001: 183) Poleg tega da je za tihotapljenje uporabljal druge ljudi, je zapiske iz zapora prenašal tudi sam, to je priznal v intervjuju z Manco Košir: »Kljub dosledni prepovedi svinčnika in papirja sem iztihotapil cele kile rokopisov (ta dejstva so vsa napisana in varno deponirana). [...] Zelo so skočili na zadnje noge, ko so izvedeli, da sem občasno hodil iz aresta in se skrivaj vračal vanj. Preiskava! [...] Bilo pa je seveda res.« (Košir 1981: 796)

V *Levitanu* je avtor o izhodih spregovoril na koncu romana. Tik pred izpustom in zadnjo premestitvijo, kjer mu je bilo prvič dovoljeno pisanje (vsak zapornik je lahko imel svojo pisalno mizo, papir in svinčnik), ga je zasliševalec izpraševal: »Ali je to logično, da bi zapornik šel iz aresta, zato da se spet vrne? Takega zapornika vendar ni.« (Zupan 2001: 299) A prav Zupan je bil takšen zapornik.

Jakob Levitan preživi skoraj sedemletno zaporno kazen v strogem zaporu, dokler se notranjepolitične in zunanjepolitične zadeve v države ne umirijo do te mere, da ga izpustijo. Sam Zupan je o svojem izpustu iz zapora v intervjuju z Manco Košir povedal: »Mislim, da [sem bil izpuščen¹] na intervencijo maršala Tita. Vse kaže tako. [...] Maršal je baje samo poslušal [...] in na koncu rekel: 'Kad ćete Slovenci prestati da mi gonite ove umjetnike?'« (Košir 1981: 795)

---

¹ Dodala Brina Devetak.

7.4. Erotika v romanu *Levitan*

Poleg avtobiografskosti je Zupanova literatura izrazito erotična in prav ta je za bralce njegovih romanov danes najbolj zanimiva. Časovna distanca je prinesla tudi drugačno razumevanje in branje njegovih del. Mlajši bralci Zupanovih romanov ne berejo več zaradi njegovega odnosa do komunistične partije in provokativnih opisov političnih manipulacij, javnega spora z Javorškom, ampak so slednje postale le pripovedna ozadja, v ospredje pa je prišla predvsem erotika (Zupan Sosič 2004: 157).

Zupan je postal izrazit pisatelj erotičnih prizorov šele po letu 1965, potem ko so začeli v slovenščino prevajati Henryja Millerja. Prvi, ki je podrobnejše opise spolnosti vnesel v slovensko leposlovje, pa je bil Branko Hofman z romanom *Ljubezen* (Kos 1993: 10).

Zupanovi erotični opisi so podobni pisanju markiza de Sada, Henryja Millerja in še koga. V primerjavi z ostalo slovensko literaturo so Zupanovi erotični prizori »nekako svetovljanski, izjemni in že kar nezdravi, kar seveda pomeni samo to, da ne ustrezajo naši literarni tradiciji, ne pa, da bi bili a priori v nasprotju z dejansko spolno stvarnostjo« (Kos 1983: 164).

Alojzija Zupan Sosič (Zupan Sosič 2004) meni, da erotika v Zupanovih romanih predstavlja osrednjo temo, osnovno gibalno in prevladujočo perspektivo, ki se razlikuje od poetik sočasnih pisateljev, saj njegova erotika ni le literarni zapis senzualnosti, ampak preseva tudi eksistencialne in esencialne stiske sodobnega človeka. Avtorjeva silovita vitalnost se razteza na telesno in duhovno raven, presega zgodbene okvirje in s tem postaja simbolna kategorija bivanjskih stisk literarnih oseb. Zupan Sosič trdi tudi, da erotični prizori v Zupanovi literaturi niso le samovšečni opisi spolnosti in ta ni sama sebi namen, ampak da želi z opisi erotike opozoriti na pornografijo, ki že dolgo vlada svetu. Tako sama njegovo literaturo ne uvršča med pornografsko literaturo, ker meni, da erotika v njegovih romanih ni samo tema, ampak je tudi tipična pripovedna perspektiva, skozi katero poteka celotna pripoved in ki sprevrča tradicionalne poglede na stvari, dogodke in ljudi.

Manca Košir (Košir 1993) meni, da je močan erotični naboj del Zupanovega načina pisanja in spolnost način lastnega samospoznavanja. Z raznovrstno spolnostjo se manjšajo neznanke lastnega duha in telesa.

Spolne partnerke so pravo nasprotje tipično samozavestnim, modrim in telesno aktivnim, akcijsko in intelektualno uspešnim moškimi literarnimi likom. Ženski liki so v Zupanovi prozi

tipizirani precej ožje in so v pripovedi bolj ali manj nepomembni dejavniki. Največkrat so objekt poigravanja in zapeljevanja, nezaupanja, zavračanja pa tudi navidezne ali prikrite sentimentalnosti ali celo čustev, ki so navadno neuresničljiva in usodna za moške literarne osebe. (Glušič 2002: 79) Ženske, ki jih opisuje in priključuje v spomin Jakob Levitan, največkrat niso niti označene, velikokrat sploh niso subjekti, težko bi tudi rekli, da so objekti, ampak so prej prostor, s katerim junak prepoznava in spoznava samega sebe.

V romanu *Levitan* erotične zgodbe zgoščajo narativni tok in predstavljajo mesto oddiha v težki zaporniški pripovedi (Zupan Sosič 2004: 171). Erotika Levitanu predstavlja tudi sredstvo notranje svobode, ki mu pomaga ohranjati in vzdrževati fizično in psihično ravnovesje. Spolnost je izraz čistega vitalizma pripovedovalca, ki mu je ne more odvzeti noben represivni aparat, je tudi nekaj najbolj individualnega in neodvisnega od trenutnih stvarnih okoliščin. Z vsem tem postane erekcija simbol nepotlačene živosti, uporna zastava proti represiji in represivno družbeno moralo. Erekcija je tudi odraz Levitanove brezmejne domišljije, s katero vsakič znova dokaže, da je svobodnejši od »svobodnejših sodržavljanov« (Matajc 2001: 361). Med drugim pripovedovalec ob čakanju na smrt naštudira pogojni refleks orgazma, s katerim bi v primeru usmrtnitve posilil lastno smrt.

Pripovedovalec se v *Levitanu* razgovori tudi o svoji prvi spolni prigodi: »Kadar ni bilo dopoldne nikogar doma in je Johanca stala pri štedilniku, si prinesel pručko, sedel poleg nje in ji segel pod kinklo. Ure in ure si jo gladil in gnetel ritnice, pa stegna, pa trebuh, uspel si pripotovati do njenih gozdnatih predelov, a tu je zmeraj stisnila stegna. Ko si jo pogledal v obraz, je bila vsa rdeča, nekako zaripla. Hlač ni nosila nikoli. Pri treh, štirih letih je to kaj zanimiva zabava. In kako si se zavedel, da je to nekaj prepovedanega. Brž ko se je zaslišalo, da kdo prihaja, si popustil in se naredil nedolžnega. Kuharica Johanca! A če natančno premislimo: saj kuharicam ne bi bilo treba stati nepremično ure in ure ob štedilniku.« (Zupan 2001: 29) Prizor sam po sebi ni seksualen, igro otroka s služkinjo žene njegova želja po spoznanju, kaj je človek in kaj svet. »Zupanov otrok je utrgal jabolko z 'drevesa spoznanja', to je njegov prvi padec, izgon iz nedolžnega otroštva v bistroidno 'resnico', ki bo odslej poglavitna, morda tudi edina resnica njegovega človeškega sveta.« (Kos 1993: 11) Ob tem je mali Zupan odkril, da lahko s pomočjo spolnosti razkriva in odkriva sebe in druge.

Levitan je prvi Zupanov roman, v katerem pripovedovalec razmišlja, zakaj se toliko ukvarja s spolnostjo, in pride do treh zaključkov: »Prvič mi je to prirojeno. Drugič sem si to priboril v

vztrajnem boju zoper družbo, ki se spolnosti poslužuje kot sredstva za zasluževanje. Tretjič ... tretjič je pa še veliko globlje. Premisliti moram.« (Zupan 2001: 63)

Erotika v romanu ima še eno pomembno vlogo, in sicer socialno, saj Levitan z njeno pomočjo poskuša obrazložiti spreminjajočo se dinamiko do spolnosti skozi različna politična in duhovna obdobja (Zupan Sosič 2004: 171). Največ razmišlja o položaju spolnosti v socialistični Jugoslaviji. Ena od točk obtožnice, zaradi katere je bil zaprt, se je nanašala ravno na spolnost, saj je bil obsojen zaradi nenormalnih spolnih praks, ki jih je sproščeno opisoval zasliševalcu v priporu: »Skozi malomeščansko moralo se boš prebijal, kjer je spolnost pregnana v straniščne napise, neslane vice in bordele, skozi klerikalno krepost boš vozil, kjer je spolnost vklenjena v meje greha, naposled pa boš privozil v t. i. socializem, kjer ti bodo potrgali s stene čisto navadne ženske akte v akvarelu, češ da so pornografija.« (Zupan 2001: 31)

Skozi socialno vlogo erotike Jakob Levitan spoznava tudi svoje sojetnike in njihove spolne prakse. Kot psihiater skuša iz sojetnikovih pripovedi erotičnih zgodb razrešiti nekatere njihove značajske uganke. Vse te vložne zgodbe v romanu učinkujejo kot nekakšen didaktični priročnik spolnih variant in anomalij (voajerizem, homoseksualnost, nimfomanija, hermafroditizem, skupinski seks, koprofagija, nekrofilija, mazohizem, sadizem, pedofilija, itn.). Ravno zatiranje spolne energije je za pripovedovalca ta, ki privede do spolnih anomalij, to pa s pridom izrablja politika: »Moralna je sredstvo za vladanje, oblastnikom samim je nepotrebna.« (Zupan 2001: 71) In: »Vso to prenapeto moralo in njeno stalno spremljevalko 'dvojno moralo' nam je skuhal evropski srednji vek v strahu za oblast. Grki tega niso poznali, Rimljani tudi ne. Indijci še danes živijo svobodnjaško spolno življenje. Do najhujših spolnih zločinov pride v moralno najbolj zaprtih družbah.« (Zupan 2001: 83)

Prav spolne anomalije, ki jih opisuje Levitan, maličijo človeško družbo. Skrajna in najbolj boleča oblika spolne anomalije je impotenca, ki v Zupanovi poetiki simbolizira človeško nemoč in apatičnost. Prav boj proti temu je glavna Levitanova smernica, ki se ob koncu romana, ko ga izpustijo iz zapora, zlije v misel, da se ni rodil na novo, ampak le sestavil, se dvignil na noge, »pokazal klinca celemu svetu« (Zupan 2001: 336) in ob tem ni občutil nobenega sramu, ker je popačil svojo naravo.

V *Levitanu* se pojavi tudi problem homoseksualnosti. Levitan opisuje homoseksualno prigodo sojetnika, ki je zalotil druga dva zapornika med občevanjem, prvi je bil znan cinkar, ki je v »temnem hodniku ob steni natepaval v kostumu Ofelije preoblečenega mladega zapornika«

(Zupan 2001: 230). V zameno za molk mu je cinkar ponudil mladega ljubimca; razcepljen med gnusom in spolno slo, je v njem prevladala druga. Ob tem je bila med vsemi tremi »podpisana« pogodba o molčečnosti. Nihče ni nikogar naznanil paznikom, saj je bilo spolno občevanje med sojetniki strogo prepovedano in kaznovano.

Homoseksualno izkušnjo je doživel tudi sam Levitan, ko je v ambulantni kopalnici »začutil dražeč pritisk na danki in neka roka je rahlo, čisto žensko, segla po jajcih« (Zupan 2001: 194). Ko se je zdrznil in umaknil, je ugotovil, da mu fant liže rit. O homoerotični izkušnji razmišlja le, kot da je zletel na važnem izpitu« (Zupan 2001: 195), ker si je z zavrnitvijo ljubezni sojetnika nakopal njegovo ljubosumnost.

8. APOKALIPSA VSAKDANJOSTI

Roman *Apokalipsa vsakdanjosti* je zadnje in nedokončano delo Vitomila Zupana, ki je izšlo leta 1988. Tipkopiis romana so našli v njegovi zapuščini, izšel je posthumno z manjšimi jezikovnimi popravki. Od prvotnega naslova romana *Apokalipsa vsakdanjosti ali vaše riti na mojih rokah* je ostal le prvi del. O romanu je avtor govoril kot o romanu v nastajanju, pisal ga je skoraj do konca svojega življenja. Sam roman se konča sredi dialoga in obvisi v zraku. Za nedokončanost romana Aleš Berger (Berger 1988: 221–222) v spremni besedi poda dve interpretaciji; prvič je nedokončanost edini možen zaključek romana, saj pripovedovalec skozi celotno besedilo neprestano dvomi o svojem početju in ravno zaradi tega roman ne more postati zaokrožena in sklenjena umetnina. Druga Bergerjeva teza namiguje na to, da je konec romana obvisel v zraku zaradi pisateljeve smrti, ki je v besedilu velikokrat omenjena in tudi napovedana.

Zupan oziroma njegov ostareli pripovedovalec je moral preživeti vojno, zapor, bolezen in doživeti starost, da je lahko o tem tudi pisal. Staranje je moral pripovedovalec romana najprej sprejeti in sebe samega prepoznati kot starca. Do staranja in sebe je neprizanesljiv, a se hkrati ne pomiljuje.

Sin Vitomila Zupana, Dim, je povedal, da je oče pri pisanju romana morda prvič zares obstal pred praznim listom papirja. Zdelo se je, da se je izpisal, zaradi česar je bil ostareli pisatelj zelo nesrečen (Milek 2006: 27).

Pisateljev zadnji roman odgovarja na mnoga vprašanja, kot da bi Zupan vedel, »da piše zadnjič, kakor da bi hotel postaviti stvari na svoje mesto« (Simonović 2014: 54).

Ifigenija Simonović, ki se je kot študentka družila s pisateljem, je o romanu *Apokalipsa vsakdanjosti* napisala: »Dialogi med likom v prvi osebi in Lasjo, med starim moškim in mlado žensko, se mi zdijo zelo znani. Tako sva se pogovarjala midva. Poznala sem ga takega, kakršen je prvoosebni junak v tem romanu.« (Simonović 2014: 54)

8.1. Zgodba

Glavni junak romana je neimenovani ostareli pisatelj, ki skupaj s prijateljem Belolascem odide na dopust v turistično letovišče ob morju. Pisatelj je sredi pisanja novega literarnega dela in se veliko sprašuje o smiselnosti tega početja. Veliko razmišlja tudi o družini, s katero občasno preživlja čas v letovišču, in ob tem stagnira, saj je njegova edina zaposlitev predajanje užitkom kraja – brezskrbno kopanje, ogledovanje znamenitosti in uživanje v obmorskih restavracijah. V letovišču, kraju, kamor se ljudje pridejo zabavat in sprostit, si pripovedovalec neprestano postavlja vprašanja o smiselnosti življenja.

Edina, ki vzbudi zanimanje pripovedovalca, je Lasja (tako jo poimenuje zaradi lepih las), mlado dekle iz Kopenhagna. Njuno razmerje se začne s ponesrečenim spolnim odnosom, kar je zanj opozorilo, da se stara in da ima v sebi le še malo življenjske in spolne moči. Ob naslednji priložnosti jima spolni odnos uspe, zaradi česar se prvoosebni pripovedovalec ponovno počuti živega in močnega. Erotični trenutki z Lasjo ga vračajo v preteklost, spominja se predvsem ženske (Zafrknjene) iz domačega kraja in njunega zapletenega razmerja. Pripovedovalec in Lasja skupaj preživljata dneve ob jadranski obali, hodita na izlete, jesta in pijeta v restavracijah, dokler se dekle ne ponesreči in mora na operacijo. Medtem pisatelj še enkrat spozna, da je njegova trenutna ženska, Lasja, zanj neustrezna, hkrati pa se na obzorju kot že ničkolikokrat prej izrisuje nova avantura v podobi mlade Američanke Eleanor. Pripoved se konča sredi pogovora med pisateljem in mlado Američanko o filmu in filmski produkciji.

8.2. Primerjava romanov *Levitan* in *Apokalipsa vsakdanjosti*

Prvoosebni pripovedovalec romana *Apokalipsa vsakdanjosti* je ostareli gospod, ki se zelo razlikuje od glavnih junakov predhodnih Zupanovih romanov. V primerjavi z Jakobom Levitanom je pripovedovalec *Apokalipse vsakdanjosti* izredno nihilističen in dvomi o vsem, tudi o smislu lastnega literarnega pisanja: »Ni mi mogoče razložiti, zakaj pišem tole, ko sem že zdavnaj spregledal nesmisel vsega podobnega početja.« (Zupan 1988: 7) Jakob Levitan je kot ostali pisateljevi prvoosebni pripovedovalci vitalnež, ki prekipeva od življenjske moči in samoohranitvenega nagona kljub težki preizkušnji, v katero je bil pahnen. Pripovedovalec *Apokalipse vsakdanjosti* se v primerjavi z Jakobom Levitanom veliko več ukvarja sam s seboj, a se kljub temu udeležuje počitniškega rituala (kopenje, večerno rutinsko popivanje), ki pa ga navdaja z občutkom praznosti in izločenosti iz družbe. Starec, nasprotno kot mladi Levitan, pesimistično gleda na svet, ki ga ni mogoče rešiti niti z znanostjo niti z literaturo.

V *Apokalipsi vsakdanjosti* je čas akcije, nepremišljenih avantur, pokončno prestane zaporniške kazni minil, mimo je tudi iluzija, da se je z razmišljanjem in pisanjem moč dokopati do spoznanja, do resnice o sebi in svetu, ki nas obkroža. Pripovedovalcu ostane le postarano telo in duh, a kljub spoznanju o lastni minljivosti in zavedanju o svoji končnosti in nedokončanosti lastnih besedil pri pisanju krčevito vztraja skoraj do zadnjega diha (Berger 1988: 229).

Apokalipsa vsakdanjosti je kronika o staranju, medtem ko je *Levitan* kronika o zaporništvu. A o zaporniški izkušnji spregovori tudi v *Apokalipsi vsakdanjosti*: »Nekdaj smo kar zlagoma umirali v arestih tele nove Jugoslavije, sojeni po raznovrstnih zakonih. Tuberkuloza je imela prav lepo žetev. Tu in tam se je kdo obesil, katerega so zatolkli, pa je šlo.« (Zupan 1988: 98) In: »[...] ne smem zatajiti sramote lastne domovine. Naše politične ječe, naša politična taborišča, naše metode 'prevzgoje', navsezadnje naš genocid nad drugače mislečimi (tudi samo mislečimi), naš hudičev obrok boja za oblast [...].« (Zupan 1988: 219)

Tema smrti v *Apokalipsi vsakdanjosti* se prvič pojavi v obliki starosti in kot konec dolgega biološkega iztekanja človeškega življenja. Do sedaj so se Zupanovi glavni junaki že velikokrat soočali s smrtjo, a ta je bila nasilna, nagla in največkrat naključna (smrt v vojni, v nesrečni igri z orožjem, nesreči, bolezni). Sedaj pa je pripovedovalec postavljen pred dejstvo, da se njegovo življenje izteka po naravni, biološki poti, svojo starost in staranje tudi neprestano ponavlja. Temu se tudi nenehno posmehuje.

Smrt v romanu ni povezana le s samim staranjem pripovedovalca in neprestanim napovedovanjem lastne smrti – »umrl bom čez štiri pet let, verjetno proti jutru, recimo ob sedmih in petnajst« (Zupan 1988:40), ampak tudi z umrlimi, ki so bili pripovedovalcu blizu in so svet živih zapustili pred njim. Spominja se očeta, Antona Sovreta, Frana Ramovša, Fedorja Simonoviča in Alenke Tepina. V svojem zadnjem romanu se je Zupan odkrito in brez zadržkov dotaknil nekaterih »svojih mrtvih« (Zupan 1988: 121), o katerih je dolgo molčal, kljub temu da se je o njih v javnosti veliko govorilo. Prvič prav v romanu *Apokalipsa vsakdanjosti* avtor podrobneje spregovori o nesreči oziroma uboju prijatelja Fedorja Senekoviča, ki ga opiše kot milega, precej samotnega mladeniča, ki je imel »lahno ujedljiv smisel za humor in satiro, kar se je z njegovo prekrvljeno liriko mešalo zelo moderno. Bil je pesnik iz sebe, na nikogar drugega se ni oziral« (Zupan 1988:100). Lasji tudi prizna: »Potem sem ga ustrelil.« (Zupan 1988: 100)

Pisatelj opiše tudi, kako je do nesreče prišlo in zakaj se je zgodila: »Od doktorja Joška sem si sposodil revolver njegovega očeta, na pet lukenj (bobnič). Fedor je začel igrati na klavir, popili smo po kozarec vina, peli, pili in se veselili. No, jaz sem za popestritev potegnil pištolo in jo nastavil na svoje sence, češ, zdaj je treba umreti, ko nam je dobro, pa sem si pritisnil v glavo, nič, potem pa nov nagovor in nov šus – Fedor je dobil v sence, padel. [...] Tisti revolver sem nosil v desnem hlačnem žepu, imel je tri kroglice in dve prazni luknji, razumeš, Lasja, kako to izgleda? Dvakrat ustreliš na prazno, potem pa že v polno. Boben se je v žepu premaknil, in tako sem že s prvo kroglo streljal nase na polno. Metek pa je bil sabotiran, pokvarjen ali kaj. Drugi je vžgal – Fedorju se je pogasil smehljaj, glava se mu je nagnila, padel je na klavir. Dvignil sem ga: od senc mu je tekla tenka mrena krvi. To je konec. [...] Odšel sem na policijo, ki ni bila daleč. Tam sem ostal do jutra.« (Zupan 1988: 100–102)

Drugi duh, o katerem starec pripoveduje Lasji, je Alenka Tepina. Iz pripovedi izvemo, da je bila Alenka Zupanova znanka iz Ljubljane, ki je imela »nekakšne živčne motnje« (Zupan 1988: 121). Alenka je bila mati dveh fantkov. Jože Javoršek je bil prav tako zagledan v mlado Alenko, a ta ga »ni prenesla živega. [...] Njej se je enostavno upiral do gnusa, z vso svetohlinsko vdanostjo, z vsemi političnimi skrivnostmi, z vsem tistim blebetavim namigovanjem, z vso navidezno toleranco (prototip slovenskega praklerikalca). Kakor sva se obrnila, nama je obesil nekaj svoje slinaste pene na rokav« (Zupan 1988: 122). Pripovedovalec se je z Alenko zapletel, a ji je na predvečer zmage jasno povedal, da se misli po vojni vrniti v Ljubljano, kjer se bo poročil s »Cikotovo sestro« (Zupan 1988: 124). Med njima se je vnel prepir, ki se je končal z Alenkinim samomorom.

Poleg njiju je v *Levitani* in *Apokalipsi vsakdanjosti* kot duh preteklosti omenjen tudi oče Ivan, avstrijski oficir, ki je moral ob izbruhu prve svetovne vojne zapustiti družino in oditi na fronto. Mati je Zupanu velikokrat pripovedovala o očetu, v njem je vzbudila sliko pogumnega in ničesar boječega moža, po katerem se je Zupan vse življenje zgledoval.

Prvič v zadnjem pisateljevem romanu erotika ni motiv življenja, ampak je pojmovana podobno nihilistično kot pisanje in literarno ustvarjanje. Predvsem Jakob Levitan je v pisanju in erotiki vedno znova našel smisel življenja in beg pred ubijajočo monotonostjo zaporniškega življenja. Vloga erotike v *Apokalipsi vsakdanjosti* pa prehaja v območje ironije, hudomušne grotesknosti in elegične nostalgije. Ugašanje spolne strasti predstavlja ugašanje človeka samega.

Osrednja erotična zgodba romana je nekrofilna ljubezenska zgodba med mladenko Lasjo in starejšim prvoosebim pripovedovalcem. Bistvo erotike zadnjega Zupanovega romana je v tem, da »postarano erotomanstvo nima več predsodkov pred vulgarizmi in eksplicitnimi razlagami lastnih mehanizmov« (Zupan Sosič 2004: 177). Tudi pripovedovalec o tem razmišlja tako: »Če ji je moje umiranje res na nek način všeč, punca res ni pri pameti.« (Zupan 1988: 176) Lasja mu prizna, da ga ima sicer rada, a da je z njim predvsem zato, ker zanimivo crkuje. Pove mu: »Hodiš naokrog – in vendar te skoraj ni več. Ješ in piješ, fukaš, kopaš se v morju – in vendar si samo z eno nogo na tem svetu.« (Zupan 1988: 171) V *Apokalipsi vsakdanjosti* o svojem spolnem življenju pisatelj zapiše: »Bilo je veliko raznovrstnosti, veliko želja po posebnosti, veliko zanimanja za izredne položaje človeške sle. Tisoči PIČK so me zanimali in niti dve se mi nista zdeli enaki. Potrudil sem se spoznavati največje skrivnosti eksistence in delovanja človeških površin in notranjosti. Zdaj pa nič in nič. [...] Tujec med tujci, s tujci – kaj pa vemo, kdo in kaj je kdo – odhajamo. Kam? Zakaj? Čemu?« (Zupan 1988: 64) To se odraža tudi v poslednji ljubezenski avanturi z Lasjo, ko kljub začetnemu navdušenju nad ponovno najdeno spolno slo, pohajkovanjem z njo in popivanjem pripovedovalca vse manj vznemirja. Lasjo, pred njo pa že mnoge druge ženske, prepozna kot neustrezno. Misel na dokončno slovo od Lasje zanj ni boleča, temveč ga predvsem prisili v zavedanje lastne minljivosti in neizbežne smrti, ob tem pa se na obzorju kaže nova avantura.

V svojem zadnjem romanu Vitomil Zupan v usta pripovedovalca položi tudi svojo poslednjo željo, idejo o tem, kako si želi biti pokopan: »Za pogrebom, prosim, mehikanske trobente, po možnosti Pesem klavcev, Alamo.« (Zupan 1988: 39)

9. ZAKLJUČEK

V obdobju spora z informbirojem se je Jugoslavija znašla na robu vojne, na vzhodni meji so potekali oboroženi spopadi med obmejnimi enotami, Sovjetska zveza in vzhodnoevropske države so imele pripravljene načrte za invazijo jugoslovanskega ozemlja. Po sporu je v Jugoslaviji sledilo obdobje velike krize. Politično je Jugoslavija ostala sama, razpeta med vzhodnim in zahodnim blokom, zelo je bilo prizadeto gospodarstvo države, ker je bilo tesno povezano z gospodarstvom Sovjetske zveze in ostalih vzhodnoevropskih držav. Zaradi tega je bilo oteženo izvajanje že sprejetega petletnega planskega gospodarstva. Velik državni problem je predstavljajo tudi kmetijstvo, ker ni zmoglo v celoti preskrbovati neagrarnega prebivalstva, ki se je zaradi hitre industrializacije močno povečalo.

Poleg zunanje politične in ekonomske krize so Jugoslavijo pretresali tudi notranji politični spori, zaradi česar se je še bolj okrepil represivni aparat, ki je pod vodstvom KPJ začel obračunavati s svojimi dejanskimi in domnevnimi nasprotniki. Prve čistke so se začele v vojski, policiji in partiji sami, nato je sledila celotna družba. V strahu pred zunanjim sovražnikom so preganjali vse, ki so jih osumili informbirojevstva. Leta 1949 so v Jugoslaviji nastala taborišča za poboljševalno in družbeno koristno delo po vzoru Stalinovih gulagov v tridesetih letih.

Kljub prelomu s Sovjetsko zvezo po sporu z informbirojem se je jugoslovansko kazensko pravo zgledovalo po sovjetskem, kar je pomenilo, da sodstvo ni več predstavljajo tretje samostojne veje oblasti, to pa je imelo največ posledic na področju kazenskega sodstva, s pomočjo katerega je partija samovoljno obračunavala s svojimi nasprotniki.

Povojno jugoslovansko kazensko pravo so do leta 1951, ko je bil sprejet kazenski zakonik, urejali štirje zakoni, sprejeti med letoma 1945 in 1946. Poleg tega je bil ustanovljen institut sodnikov laikov, političnih aktivistov brez pravne izobrazbe, ki so odločali v mnogih političnih procesih. Novost pa je bila tudi odprava instituta preiskovalnega sodnika; njegovo funkcijo sta prevzela javni tožilec in organ državne varnosti.

Obdolženec je bil spoznan za krivega, ko je priznal očitano kaznivo dejanje. Imel je pravico do zagovornika, vendar ta ni sodeloval v preiskovalnem postopku in se je s posameznim primerom seznanil šele iz obtožnice, ki jo je prejel le nekaj dni pred sojenjem. Obdolžencu

tako ni bila omogočena dobra obramba, prav tako ni imel pravice, da bi njegov zagovornik na obravnavi predložil razbremenilne dokaze.

Kazni, ki so veljale med leti 1945–1951, so bile naslednje: odvzem prostosti s prisilnim delom, prisilno delo brez odvzema prostosti, izgon iz kraja bivanja, izguba političnih in posamičnih državljanskih pravic, izguba pravice do javne službe, prepoved izvrševanje določenega poklica ali obrti, zaplemba imetja in izguba državljanstva. Prisilno, poboljševalno in družbeno koristno delo je bilo javnosti prikazano kot prevzgojni način, s katerim so posameznike, ki se niso bili sposobni vključiti v socialistično družbo, prevzgojili in jim vcepili zdrav odnos do dela in nove družbene ureditve. Zaporniki so predstavljali tudi poceni delovno silo, ki je v prvih povojnih letih pomembno vplivala na obnovitev opustošene infrastrukture v vojni.

Travme, ki so nastale zaradi represivnega aparata KPJ, so mnogi pisatelji uporabili v svojih avtobiografskih delih. V poznih šestdesetih letih so tako izšla pomembna literarna dela Jožeta Javorška, Vitomila Zupana, Lojzeta Kovačiča, Tarasa Kermaunerja in Marjana Rožanca, ki so preseгла tradicionalne razmejitve med fikcijskimi in nefikcijskimi zvrstmi ter pripomogla k nastanku žanrskih hibridov, esejizaciji literature in vračanju k osebni, subjektivni in intimni izpovedi ne glede na družbene in politične konvencije.

Povečana produkcija avtobiografij in avtobiografskih besedil na Slovenskem je prinesla tudi nove literarnovedne pristope in poglede, ki avtobiografijo in avtobiografska prozna besedila ne uvrščajo več na obrobje literature. Leta 2008 je tako izšla dvojna številka *Jezika in slovstva*, v kateri so bile na enem mestu zbrane razprave o avtobiografijah in avtobiografski literaturi, s katerimi so avtorji želeli osvetliti avtobiografsko tematiko z različnih teoretskih, metodoloških in praktično-aplikativnih vidikov. Leta 2011 je izšel še monografski zbornik z naslovom *Avtobiografski diskurz*, ki je nastal po mednarodni konferenci *Slovenska avtobiografija* iz leta 2009 in prinesel nove interdisciplinarne poglede na ta žanr.

Kot avtobiografija je bila tudi erotična literatura dolgo na obrobju literature. Literarna teorija razlikuje tri različne žanre te literature: ljubezensko, erotično in pornografsko literaturo, vendar se med njimi ne da potegniti jasne ločnice, saj se velikokrat prepletajo ena z drugo.

Vitomil Zupan je bil eden od slovenskih intelektualcev, ki je bil februarja 1949 obtožen na dvanajst let zapor. Obtožili so ga zločina proti javni morali zaradi neobičajnih spolnih praks, spolnih orgij, perverznosti in širjenja pornografske literature, poskusa posilstva iz leta 1947,

odgovornosti za samomor Alenke Tepina. Drugi del obtožnice ga je bremenil žalitve vodilnih politikov in pridobitev narodnoosvobodilnega boja ter risanja karikatur in pisanja pesmi, v katerih je smešil politike. V tretjem delu obtožnice so mu očitali ogrožanje notranje in zunanje državne varnosti, ker je nepoklicanim osebam izdajal podatke o zaupnih nalogah. Kasneje so njegovo kazen še povišali na osemnajst let zaradi neprimerne vedenja.

Zupan je pri pisanju romanov velikokrat izhajal iz osebnih izkušenj (ustvaril je največji avtobiografski romaneskni opus, če izvzamemo pisatelja Lojzeta Kovačiča), svojo zaporniško izkušnjo pa je uporabil pri pisanju romana *Levitan*, ki je izšel leta 1982. Bil je eden prvih romanov s tematiko povojnih jugoslovanskih zaporov. Posebnost romana je nadčasovnost, ker pripovedovalec zaporniškega mučenja ne obsoja, kar ga razlikuje od drugih tovrstnih romanov.

Tudi erotiko je mogoče imeti za eno od temeljnih značilnosti Zupanove proze, vendar ta ni cilj, ampak sredstvo, s katerim pripovedovalec spoznava sebe in druge. V romanu *Levitan* je erotika tudi način sprostitve in oddiha od težkih zaporniških razmer. Hkrati z njo ohranja voljo do življenja, je torej vir vitalizma, ki pa v Zupanovem zadnjem romanu *Apokalipsi vsakdanjosti* presahne. Spolna moč ostarelega pripovedovalca peša, kar je zanj pokazatelj, da se tudi njegova življenjska pot bliža koncu.

Zanimivo je, da se je pisatelj izogibal pisanju o svoji družini. Kljub temu da je bil dvakrat poročen in ločen ter imel tri otroke, o njih v romanih *Levitan* in *Apokalipsa vsakdanjosti* ni podrobneje pisal. V *Apokalipsi vsakdanjosti* pripovedovalec sicer omeni svoji bivši ženi. Nikolaja je omenjena, ko pripoveduje o Alenki Tepini in njenem samomoru: »Pridemo v Ljubljano, sem ji rekel, ti greš k rodbini, jaz pa se oženim s Cikotovo sestro, kakor sem ji obljubil ob odhodu v partizane ...« (Zupan 1988: 124) Drugo bivšo ženo pa omeni, ko pripoveduje o mehikanskih trobentah: »Te trobente sem imel posnete na trak, a ko mi je druga žena ukradla (po načelu: 'Vse je dobro, od marele do lokomotive') magnetofon, je šel z njo tudi trak s trobentami.« (Zupan 1988: 39) Iz pričevanja Ifigenije Simonović, ki se je z Vitomilom Zupanom družila ravno v času, ko se je ločeval od svoje druge žene, vemo, da se z njo ni razumel, medtem ko mu je Nikolaja tudi po njunem razhodu velikokrat pomagala in mu stala ob strani. Lahko bi rekli, da jih je s tem želel obvarovati in zaščiti pred svojim že tako preveč razvpitim javnim življenjem.

Že od rane mladosti je bil neserijski za obdobje, v katerem je živel, z veliko gotovostjo pa lahko trdim, da bi izstopal, tudi če bi se rodil kasneje. Zupana, njegovo življenje in pisanje

lepo povzema Kermauner (Kermauner 2014: 349) v pismi prijatelju: »Bil je pisatelj – velik umetnik –, ki radikalno doživlja kajnovstvo, to je v vsakem – v vsakem – človeku. Le da si ga šibki in samoljubni nočejo priznati. Bil je pisatelj, ki ima ne le moč, ampak dolžnost – poslanstvo –, da z demonijo, ki je usoda vsakega človeka, seznanj druge, nagovori vsakogar od nas v njegovi intimi, mu pokaže zlo-grozo človeškega ustroja, a mu da obenem zgled, kako se da navzlic najstrahotnejšim spoznanjem o sebi – o človeštvu – preživeti.«

10.LITERATURA

10.1. Literatura

Georges Bataille: *Erotizem*. Ljubljana: Založba /*cf., 2001.

Aleš Berger: *Apokalipsa samotnega staranja*. Spremna beseda v *Apokalipsi vsakdanjosti*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 221–229.

Aleš Berger: *Vitalen in mil. Vitomil Zupan: važno je priti na grič. Življenje in delo Vitomila Zupana (1914–1987)*, ur. Ifigenija Simonović in drugi. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d. d., Ljubljana, 2014.

Vladimir Biti: *Protislovna ideologija izvirnosti. Interpretacije: Vitomil Zupan*, ur. A Berger. Ljubljana: Nova Revija, 1993, str. 44–52.

Blanka Bošnjak: *Avtobiografskost sodobne slovenske kratke proze*. Jezik in slovstvo, 2008, letnik 53, št. 3–4, str. 37–51.

Jožica Čeh: *Med fikcijo in resničnostjo v avtobiografski prozi*. Jezik in slovstvo, 2008, letnik 53, št. 3–4, str. 23–35.

Marjan Dolgan: *Hudičev učenec ali Vitomil Zupan*. XXV. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj. Ljubljana, 1989, str. 147–154.

Marjan Dolgan: *Kako pisati ideološki kič in pri tem uživati? Interpretacije: Vitomil Zupan*, ur. A. Berger. Ljubljana: Nova Revija, 1993, str. 60–69.

Aleš Gabrič: *Greh in kazen. Vitomil Zupan: važno je priti na grič. Življenje in delo Vitomila Zupana (1914–1987)*, ur. Ifigenija Simonović in drugi. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d. d., 2014.

Helga Glušič: *Slovenska pripovedna proza v drugi polovici dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2002, str. 78–103.

Igor Grdina: *Avtobiografska književnost pri Slovencih v dvajsetem stoletju*. Doktorska disertacija. Ljubljana, 1994.

Miran Hladnik: *Trivialna literatura*. Ljubljana: DZS, 1983.

Drago Jančar: *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*. Ljubljana: Založba Nova revija, d. o. o., 1998.

Dušan Jovanović: *Vojni junak in večni upornik. Vitomil Zupan: važno je priti na grič. Življenje in delo Vitomila Zupana (1914–1987)*, ur. Ifigenija Simonović in drugi. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d. d., Ljubljana, 2014.

Taras Kermauner: *Čreda ga je mrzila, nato občudovala. Vitomil Zupan: važno je priti na grič. Življenje in delo Vitomila Zupana (1914–1987)*, ur. Ifigenija Simonović in drugi. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d. d., Ljubljana, 2014.

Alenka Koron: *Avtobiografija, fikcija in roman: o možnostih žanra 'roman kot avtobiografija'*. Primerjalna književnost 26/2003, št. 2, str. 65–86.

Alenka Koron: *Avtobiografija in naratologija: sodobne pripovedno-teoretske kategorije v raziskavah avtobiografskih pripovedi*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2008.

Alenka Koron: *Fikcija, fakti in resnica v avtobiografiji*. V *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 35–49.

Alenka Koron, Andrej Leben: *Uvod*. V *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 7–22.

Janko Kos: *Moderna misel in slovenska književnost*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1983, str. 163–165.

Janko Kos: *Očrt literarne teorije*. Ljubljana: DZS, 1994.

Janko Kos: *Roman*. Ljubljana: DZS, 1983.

Janko Kos: *Zločin in kazen Vitomila Zupana. Interpretacije: Vitomil Zupan*, ur. A. Berger. Ljubljana: Nova revija, 1993, str. 7–21.

Manca Košir: *Ženska, pokaži, kdo sem. Interpretacije: Vitomil Zupan*, ur. A. Berger. Ljubljana: Nova revija, 1993, str. 54–59.

Andrej Leben: *Avtobiografsko pisanje v novejši slovenski literaturi*. Avtobiografski diskurz, ur. Alenka Koron, Andrej Leben. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011, str. 293–307.

Andrej Leben: *O avtobiografiji z vidika sodobne genologije in sistemske teorije*. Primerjalna književnost 30/2007, št. 1, str. 83–95.

Vanesa Matajč: *Človek v krogu s samim seboj*. Spremnna beseda v *Levitan*. *Roman ali pa tudi ne*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 337–370.

Milko Mikola: *Delo kot kazen: izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945–1951*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2002.

Milko Mikola: *Rdeče nasilje: represija v Sloveniji po letu 1945*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2012.

Dušan Nečak in Božo Repe, *Oris sodobne obče in slovenske zgodovine: učbenik za študente 4. letnika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2003.

Tone Pavček: *Važno je bilo priti k njemu. Vitomil Zupan: važno je priti na grič. Življenje in delo Vitomila Zupana (1914–1987)*, ur. Ifigenija Simonović in drugi. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d. d., Ljubljana, 2014.

France Pibernik: *Med tradicijo in modernizmom*, Ljubljana: Slovenska matica, 1978.

France Pibernik: *Čas romana. Pogovori s slovenskimi pisatelji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1983, str. 25–33.

Jože Pirjevec: *Tito, Stalin in Zahod*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1987.

Jože Pogačnik in drugi: *Slovenska književnost III*. Ljubljana: DZS, 2001, str. 165–169.

Denis Poniž: *Črtomirovo slovenstvo. Eseji in študije o slovenstvu in literaturi (1984–1991)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1993, str. 140–151.

Denis Poniž: *Svoboda in ujetost: ob Levitanu Vitomila Zupana*. Nova revija: mesečnik za kulturo, letnik 1, št. 7/8, 1982, str. 839–843.

Alenka Puhar: *»Kriminalna kariera« Vitomila Zupana. Vitomil Zupan: važno je priti na grič. Življenje in delo Vitomila Zupana*, ur. Ifigenija Simonović in drugi. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d. d., Ljubljana, 2014.

Božo Repe: *Rdeča Slovenija: tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Sophia, 2003.

Mija Repovž: *Moja mlada leta: Vitomil Zupan. Vitomil Zupan: važno je priti na grič. Življenje in delo Vitomila Zupana*, ur. Ifigenija Simonović in drugi. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d. d., Ljubljana, 2014.

Mateja Režek: *Med resničnostjo in iluzija. Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958)*. Ljubljana: Modrijan založba, d. o. o., 2005.

Ifigenija Simonović: *Vitomil, Vitomil – moški, ki me ni prizadel. Interpretacije: Vitomil Zupan*, ur. A. Berger. Ljubljana: Nova revija, 1993, str. 150–162.

Ifigenija Simonović: *Duh po človeku. Vitomil Zupan: važno je priti na grič. Življenje in delo Vitomila Zupana*, ur. Ifigenija Simonović in drugi. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d. d., Ljubljana, 2014.

Julija A. Sozina: *Avtor in glavna literarna oseba v slovenskem avtobiografskem romanu sedemdesetih in osemdesetih let 20. stoletja*. Slavistična revija: časopis za jezikoslovje in literarne vede, 2002, letnik 50, št. 2, str. 199–217.

Julija A. Sozina: *Slovenska avtobiografska proza o tragediji druge svetovne vojne: emocionalno-estetska refleksija ali zgodovinsko pričevanje*. Avtobiografski diskurz, ur. Alenka Koron, Andrej Leben. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011, str 277–289.

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana: DZS, 2005. (Gesla: leviti se, levitan)

Slovenska novejša zgodovina: *Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. 2. knjiga. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

Zdenka Šadl: *Usoda čustev v zahodni civilizaciji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1999.

Silvester Škerl: *Razgovor z Vitomilom Zupanom*. Slovenski poročevalec, 15. 5. 1947. V Vitomil Zupan: *Pesmi s »prostosti«*, Ljubljana, 2007, str. 415–418.

Franc Zadavec: *Razmerje med avtobiografijo in avtobiografskim roman*. V Slovenski roman 20. stoletja. Drugi analitični del in nekaj sintez. Murska Sobota: Pomurska založba in Sazu, 2002.

Franc Zadavec: *Zavest o romanu in njegova »prva oseba« v današnji slovenski literaturi*. Literatura, št. 13, 1991, str. 51–56.

Andrea Zlatař Violić: *Avtobiografija: teoretski izzivi*. V Avtobiografski diskurz, ur. Alenka Koron, Andrej Leben. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011, str. 23–33.

Alojzija Zupan Sosić: *Pregibanje okrog telesa (o erotiki v romanih Vitomila Zupana)*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2004.

Alojzija Zupan Sosić: *Robovi mreže, robovi jaza. Sodobni slovenski roman*. Maribor: Litera, 2006.

Alojzija Zupan Sosić: *Zadrge odpetih poezij*. V V tebi se razraščam. Antologija slovenske erotične pesmi, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.

Alojzija Zupan Sosić: *Zavetje zgodbe*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, 2003.

Vitomil Zupan, *Apokalipsa vsakdanjosti*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988.

Vitomil Zupan, *Levitan. Roman, ali pa tudi ne*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d.d., 2001.

Vitomil Zupan, *Gradivo za življenjepis. Interpretacije: Vitomil Zupan*, ur. A. Berger. Ljubljana: Nova revija, 1993, str. 213–214.

10.2. Internetni viri

Ivan Česar: *Pornografija kot besedilo*. Sodobnost, 1988. Dostopno na: [http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-](http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-3Q0NXXGC/?query=%27contributor%3divan+cesar%40AND%40title%3dpornografija+kot+besedilo%27&pageSize=25)

[3Q0NXXGC/?query=%27contributor%3divan+cesar%40AND%40title%3dpornografija+kot+besedilo%27&pageSize=25](http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-3Q0NXXGC/?query=%27contributor%3divan+cesar%40AND%40title%3dpornografija+kot+besedilo%27&pageSize=25)<http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-3Q0NXXGC/?query=%27contributor%3divan+cesar%40AND%40title%3dpornografija+kot+besedilo%27&pageSize=25> (najdeno november 2014)

Jutro, 10. 5. 1932. Dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-ZPGIZGRY/?query=%27keywords%3djutro%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&page=5> (najdeno 20. 2. 2014)

Jutro, 11. 5. 1932. Dostopno na: www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-VSQIF9XH/?query=%27keywords%3djutro%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&page=5 (najdeno 20. 2. 2014)

Jutro, 12. 5. 1932. Dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-ZFLI0H60/?query=%27keywords%3djutro%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&page=5> (najdeno 20. 2. 2014)

Janko Kos: *Novi pogledi na tipologijo pripovedovalca*, Primerjalna književnost, 1998, št. 21. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JFLSQILH/7b02284d-9826-410b-8ac9-989443cc164d/PDF> (najdeno november 2014)

Manca Košir: *Komedija Zupanovega tkiva*, Sodobnost, 1981. Dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-O7MHYL1D/?query=%27contributor%3dmanca+ko%27&pageSize=25&fyear=1981> (najdeno november 2014)

Andrej Leben: *Uvodnik*, Jezik in slovstvo, 2008, št. 3–4. Dostopno na: <http://www.jezikinslovstvo.com/pdf/2008-03-04-Uvodnik.pdf> (najdeno november 2014)

Vesna Milek: *Pesmi zoper smrt*, Delo, 20. maj 2006, str. 26–28. Dostopno na: <http://www.scribd.com/doc/3509400/milek-zupan-delo20maj06> (najdeno november 2014)

Slovenec, 10. 5. 1932. Dostopno na: [http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-NC506RX9/?query=%27rel%3dslovenec%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&frelation=Slovenec+\(1873\)&page=7](http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-NC506RX9/?query=%27rel%3dslovenec%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&frelation=Slovenec+(1873)&page=7) (najdeno 20. 2. 2014)

Slovenec, 11. 5. 1932. Dostopno na: [http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-BV4P753N/?query=%27rel%3dslovenec%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&frelation=Slovenec+\(1873\)&page=7%20\(najdeno%2020.%202014\)](http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-BV4P753N/?query=%27rel%3dslovenec%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&frelation=Slovenec+(1873)&page=7%20(najdeno%2020.%202014)) (najdeno 20. 2. 2014)

Slovenec, 12. 5. 1932. Dostopno na: [http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-XV4UNLHN/?query=%27rel%3dslovenec%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&frelation=Slovenec+\(1873\)&page=7](http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-XV4UNLHN/?query=%27rel%3dslovenec%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&frelation=Slovenec+(1873)&page=7) (najdeno 20. 2. 2014)

Slovenski narod, 10. 5. 1932. Dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-LHIVBGWH/?query=%27rel%3dslovenski+narod%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&page=5> (najdeno 20. 2. 2014)

Slovenski narod, 11. 5. 1932. Dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-L502J9OO/?query=%27rel%3dslovenski+narod%27&pageSize=25&fyear=1932&sortDir=ASC&sort=date&page=5> (najdeno: 20. 2. 2014)

Marcel Štefančič jr.: *Zadnji slovenski legionar*. Ljubljana: Mladina 4, 24. 1. 2014. Dostopno na: <http://www.mladina.si/153177/zadnji-slovenski-legionar/> (najdeno november 2014)

Boris Zihlerl: *Kritika – Dekadentstvo pod videzom borbe proti meščanskim usedlinam*. Ljubljana: Novi svet, letnik 3, številka 3, 1948. Dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-MFQILOAF/?query=%27contributor%3dboris+zihlerl%40AND%40title%3dkritika%27&pageSize=100> (najdeno november 2014)